

VICENT TOMÀS I MARTÍ

1898-1924

ÒSCAR PÉREZ SILVESTRE

Barcelona, octubre de 2024

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP

Pérez Silvestre, Òscar 1973- autor

Vicent Tomàs i Martí, 1898-1924. - (Biblioteca de l'Esquerra Nacional)

Bibliografia. Índexs

ISBN 9788409647255

I. Fundació Josep Irla, entitat editora II. Títol III. Col·lecció: Biblioteca de l'Esquerra Nacional

1. Tomàs i Martí, Vicent, 1898-1924. 2. Polítics - País Valencià - Biografia 3. Metges - País Valencià - Biografia. 4. Escriptors catalans - País Valencià - S. XX - Biografia. 5. Nacionalisme - País Valencià - Història - S. XX.

929Tomàs i Martí, Vicent

323.17(460.31)»19»

ANY VICENT
TOMÀS I MARTÍ
1924-2024

Edició: Josep Vall

Equip editorial: Joan Almacellas i Carme Pujol

Correcció lingüística: Sofia Lozano

Dipòsit legal: B 16904-2024

ISBN: 978-84-09-64725-5

VICENT TOMÀS I MARTÍ

1898-1924

ÒSCAR PÉREZ SILVESTRE

Als nets i besnets de Vicent Tomàs i Martí,
perquè continuen semblant
i mantinguen el nord de l'ideal.

*«Fondre aquell gel, renovellar aquelles gentades,
era una obra de titans que amb constància
lluitaren en la mampresa.
Uns joves ardits, atiats per la fe en un ideal,
enfortits per un sentiment romàntic,
volien encendre en aquell poble que, degenerat o inconscient,
començava a deixar de sentir al seu damunt
el pes d'una dominació que, encara que benigna en aparença,
no deixava al cap i al fi d'ésser dominació.
I en un antre volien calar foc nou,
rejuvenir l'exhaurida Pàtria, fent que València esguardara
cap al futur pensant en el que altres jorns va ésser.»*

Vicent TOMÀS I MARTÍ. *Lliris de passió.*
Novel·la inèdita (febrer de 1921).

*«Fora ben injust que els homes
que tant han donat a la causa valenciana,
per l'acció més que per la ploma, mantenint i mobilitzant,
poguessen caure en l'oblit pel simple fet d'haver pres i afrontat
la part més dura i ingrata de l'obra comuna.
Molts noms em venen a l'esment i la llista podria ser ben llarga;
que només tres d'entre ells siguen els portaveus de tots:
Vicent Tomàs i Martí i la seua truculència [=ímpetu, fogositat],
Gaetà Huguet i el seu mecenatge,
Adolf Pizcueta i la seua tenacitat inflexible i somrient.»*

Emili GÓMEZ NADAL. *El País Valencià i els altres* (1972)

SUMARI

Introducció.....	11
1. Els orígens d'un «solitari» solidari.....	15
2. De com un jove de poble s'inicià en el nacionalisme.....	21
3. De la teulada al primer graó: la sembra.....	35
4. La força de l'Ideal: acció contra el desencís.....	57
5. Conspirem, que ja colliran.....	67
6. De líder a metge de poble.....	93
7. El mite latent.....	101
Índex onomàstic.....	109
Índex de publicacions periòdiques.....	115
Bibliografia.....	117

INTRODUCCIÓ

Parlar d'un personatge polièdric a qui, a més, admires per la seua obra i carisma, és sempre complicat. A mi, sens dubte, em passa això amb l'artanenc Vicent Tomàs i Martí, que als setze anys començà a entrar en contacte amb aquells tímids cercles valencianistes que es movien a Castelló de la Plana i al cap i casal. En pocs anys, del 1918 al 1923, va desplegar una activitat tan intensa a l'Horta i a la Plana que atabala el fet de pensar com un jove estudiant de Medicina podia dur avant tant de treball: la publicació de desenes d'articles i notes per a periòdics, mítings agraristes i nacionalistes, conferències d'història i aplecs valencianistes, la creació i animació de plataformes i de revistes per a la causa, excursions arqueològiques, l'escriptura de novel·les breus i contes...

La seua memòria no s'ha perdut, gràcies sobretot als estudis que Vicent Franch inicià als anys 1970 —nascuts a partir de l'esbós que Alfons Cucó en feia en el clàssic *El valencianisme polític*—, treballs que altres persones hem revisat i continuat fins al moment actual. També han ajudat al manteniment del seu record les trobades intermitents a l'ermita de Sant Antoni de Betxí i els múltiples esments que esguiten la bibliografia contemporània sobre qüestions diverses. Trobareu les més riques a la selecció bibliogràfica que tanca aquesta biografia.

Les pàgines que segueixen volen ser un humil homenatge a aquell homenet traspassat prematurament als vint-i-cinc anys que no sabem què hauria arribat a fer i a ser en els anys de la Dictadura de Primo de Rivera, en la Segona República i més enllà; això, però, és història-ficció. El que sí que cal conèixer i recordar al poble valencià és la llavor amb visió de futur que va sembrar en un moment difícil i en poc de temps; una llavor germinada que li han reconegut, amb més o menys coneixença, les generacions nacionalistes de tots els temps.

Amb aquest propòsit, he tornat a revisar totes les investigacions precedents i he dut a terme una relectura dels seus articles publicats entre 1916 i 1923 i de la correspondència conservada, per extraure'n l'ideari que emanen: el rebuig furibund al centralisme, la crítica implacable al caciquisme, l'exportació i adaptació del valencianisme a l'ambient rural i el foment d'un nou agrarisme en són els trets més rellevants.

Em demanava la Fundació Irla —promotora d'aquesta biografia, a la qual agraiisc pregonament la confiança— que hi ressonara la veu pròpia del protagonista, el seu pensament, les dèries. Això he intentat, procurant també que hi aflore la persona de carn i ossos després dels cent anys d'un decés que el va trasmutar quasi en un mite, admirat per molts i, encara, conegut per pocs.

Per últim, cal explicar que ajustar-se a les característiques de la col·lecció exigia, d'entrada, definir clarament l'objectiu, que és oferir una biografia bàsica, útil i actualitzada del personatge, en connexió amb el temps que va viure. Espere haver-ho aconseguit i que la figura i l'obra lúcida d'aquell valencianista

ens acompanye per molts anys. Es queden en el camí reflexions i comentaris de textos que ja va fer Vicent Franch en el seu magnífic llibre de 1980; a ell vos remet. Més encara, li dec que en 1995 em prestara una extensa documentació que em va captivar immediatament i que ha modelat el meu periple investigador. Gràcies mil, Vicent.

1. ELS ORÍGENS D'UN «SOLITARI» SOLIDARI

Vicent Tomàs i Martí va nèixer al carrer de Sant Miquel, 7, 1r de València —just darrere del carrer de Santa Cristina, patrona d'Artana—, al districte de la Misericòrdia. Fou el 29 de setembre de 1898, per una estada temporal dels seus pares, llauradors propietaris i comerciants dels productes derivats de l'espart, una indústria que va definir en el passat el *modus vivendi* d'Artana, el seu poble. Era el major de tres fills, seguit per Joan i Regina, del matrimoni format per Vicent Tomàs Herrero i Antònia Martí Portalés, amb domicili al carrer del Pla, número 19, d'Artana.

La seua formació va començar a l'escola d'Artana amb el mestre Cristóbal Guardiola, per al qual tenia en 1920 un record especial com a víctima del caciquisme local i del districte de Nules. Era, en paraules seues, una escola immunda i sense dotacions,

«una planta baja rectangular, húmeda y obscura, de paredes enjalbegadas de verde, pero que nunca pudieron sostener el color a causa de las efloraciones de salitre. La parte anterior de este local daba a una calle, y la posterior a unos infectos corrales de vecindad. Como la escuela estaba más baja que las otras casas de la

*manzana, en los inviernos lluviosos se acumulaban allí las aguas, convirtiendo el salón en barranco; en los tiempos menos lluviosos rezumaban los ladrillos del pavimento [...]. Diré que para un solo maestro éramos cerca de cien chiquillos, y que párvulos y los de otros grados le estábamos juntamente encomendados. [...] Así, públicamente reflejado, era el ambiente de mi escuela, centro docente de un Estado que agoniza, pero que en su carroña se avivan las larvas de las futuras nacionalidades ibéricas».*¹

Seguint el seu expedient acadèmic, que es conserva a l'Arxiu Històric de la Universitat de València, entre 1909 i 1915 va cursar el batxillerat a l'Escola Pia de Castelló de la Plana, amb qualificacions notables en les assignatures de geografia, llatí, aritmètica, història, preceptiva literària, literatura i dibuix; en tota la resta no va passar de l'aprovat. Finalment, al juny de 1915, feia les proves d'obtenció del títol de batxiller i ingressava en la Facultat de Medicina i Cirurgia de València, on va tindre dos domicilis ben a prop de la seu acadèmica de Guillem de Castro: primerament, al número 39 del carrer de Jerusalem, i a partir de gener de 1919 a la casa d'hostes de Consuelo Piquer del carrer del Pilar, número 8 —actualment, carrer de Roger de Flor.

En el curs 1915-1916 va encetar el període preparatori dels estudis mèdics, amb unes qualificacions pèssimes: només va aprovar una assignatura. Era el moment en què s'iniciava en el nacionalisme amb la Joventut Valencianista i en l'escriptura, i aquells estudis degueren superar-lo. En el curs següent no mi-

1 *La Correspondencia de Valencia*, 28 de setembre de 1920.

l·loraven les notes i va traslladar la matrícula a la Universitat de Barcelona entre els mesos d'abril i mitjan novembre de 1917, estada en la qual va poder aprovar tres assignatures del preparatori, imbuir-se del catalanisme, de la bohèmia de Pompeu Gner —de qui es considerava deixeble i car amic— i fer contactes. A Barcelona, on tenia familiars traslladats, va viure al carrer dels Sagristans, número 7.

Retornat al cap i casal, adduint una litiasi renal certificada, seguirà la carrera entre 1918-1923 amb uns resultats molt ajustats i altres de més meritoris en cinc assignatures. És ben palès que li interessaven més altres qüestions relacionades amb la política, l'activisme i la literatura. Els seus detractors locals li van atribuir en vida maçonismes, teosofies, esquerranisme, vida dissoluta i altres extraviaments, però el seu amic íntim Adolf Pizcueta, en un text de record de 1933 en *El Camí*, amagat darrere del pseudònim Joan Cardona matisava aquell posat:

«era un tipo exòtic, que produïa la sorpresa i l'admiració de tots els que el veen. Tenia una corpulència atlètica, d'home fort i sa de la muntanya, abillada de la manera més rara possible. Cabells llargs, patilles extremades, capell amplíssim, xalina, capa. No li faltava cap detall per a la composició fi de segle que li havia encomanat Barcelona, en la seua amistat amb Pompeu Gner i altres artistes i escriptors. El nas ganxut coadjuvava perfectament a l'efecte d'aquella figura, i sobre ell, unes ulleres demodés, de seminarista, i encara a la boca una descomunal i rústega pipa de cirer sempre fumejant.

Este era el personatge que véieu a la porta d'un music-hall o el trobàveu dins, assegut a una butaca, contemplant amb indiferència l'espectacle, o bé llegint un llibre, sense mica d'atenció per la can-

çó o el ball o bé fent dibuixos de les artistes, mentre part del públic, que no hi anava com ell cada dia, el contemplava amb més interès que l'espectacle.

En realitat, este ambient en el qual procurava emmarcar-se era completament estrany i accessori en la vida de Tomàs. La seua posició aleshores era més bé una posició literària, tot lo falsa i equivocada que es vullga. Anava als music-halls per literatura, i d'això en donà proves en els seus escrits, molts d'ells inspirats o suggerits per la seua assistència a estos terribles i al mateix temps innocents llocs de disbauxes.

Tomàs sentia apassionadament atres preocupacions per a que este pas per eixa vida tarada poguera influir sobre ell i contaminar-lo. Potser epatava a consciència, però res més. Sense abandonar mai el seu posat exòtic, en els darrers anys, quan els seus estudis de medicina l'absorbien més, quan s'orientà la seua vocació literària, quan els ideals valencianistes posaren en commoció totes les seues grans energies dinàmiques, Tomàs va marcar una notable rectificació en la seua vida.»²

Talment, fou així. Aquell posat romàntic i bohemí el va acompanyar uns anys, els primers de la joventut, entre 1916 i 1921. Diverses descripcions hi coincideixen, com la de Manuel d'Espinoso: «A quien le conozca, le evocará su figura joven, estudiantil, de ancho chambergo, quevedescas antiparras, larga melena, patillas, capa embozada y gruesa pipa en boca» (1921); la de Juli Just (1924): «Ya no veremos entre nosotros, hermanos

2 *El Camí*, 28 de gener de 1933.

de ideal, ya no veremos más las negras melenas merovingias, ni el chambergo abollado, ni el perfil hebraico de Vicente Tomás Martí», o les d'Artur Perucho: «Parece que aún lo veo envuelto en su capa romántica, con el negro pelo sublevado contra la opresión del ancho chambergo; con las modestas gafas columpiándose sobre su nariz prominente y la pipa humeante prendida en la boca» (1924); «Envuelto en su capa obscura, moviendo las vivas luciérnagas de sus ojos inquietos detrás de los cristales redondos de sus viejas gafas, con aspecto de hombre de otros tiempos, vuelto al mundo para resucitar olvidados anhelos, todo en él era juventud e idealismo» (1927). També Francesc Almela i Vives, que el va tractar en l'Agrupació Escolar Nacionalista i en Nostra Parla, va escriure en 1933 aquesta descripció: «Tomàs i Martí se substraía voluntariamente a la uniformidad ambiente y destacaba su persona por el indumento con que la revestía, con aquella su capa que simulaba unas alas vampirescas, con aquella su chalina negra, con aquel su sombrero picudo y haldudo, a lo que se unían las gafas de argento y la pipa de cerezo, siempre colocada en la boca de aquella cara que parecía la de un piel roja que, paradójicamente, fuese pálido». També Almela ens informa que a la pensió tenia una calavera damunt de la taula d'estudi.

Fins ací, l'embolcall. Entrem ara a conèixer la persona i el personatge.

2. DE COM UN JOVE DE POBLE S'INICIÀ EN EL NACIONALISME

La primera aparició pública de Vicent Tomàs i Martí de la qual hi ha constància escrita va tindre lloc amb motiu de la protesta de la Joventut Valencianista en els Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1915, quan tenia només setze anys. L'afer fou tractat també per Vicent Franch en 1978 i n'oferirem tan sols un tast que hi pose context: aquell any, una part de la junta directiva de Lo Rat havia nomenat mantenidor de la festa literària el diputat andalús José Estrada, sense relació amb València ni amb la cultura valenciana. L'anunci va anar calfant els ànims des dels quinze dies previs: *Pàtria Nova*, portaveu de la Joventut Valencianista, se'n va encarregar. No es tractava d'un atac personal al diputat, sinó d'una denúncia a l'encarcamament que arrossegava l'entitat, a la manca «*de tot sentiment valencianiste*» i una protesta «*ab tota l'energia de que en la festa de les lletres valencianes se menyspreue tan vergonyosament nostre gloriós idioma i s'atente contra el sentiment patriòtic valencià*».

Seguint una de les cròniques dels fets, en el moment de prendre la paraula el mantenidor «*se armó en los pisos altos una algarada tremenda de silbidos y gritos de protesta que proferían jóvenes valencianistas que hubieran querido ver de mantenedor a un valenciano. El Alcalde agitaba furioso la campanilla;*

unos señores del Jurado gritaban vivas a España y a Valencia; el señor Thous [Orts] gritaba también vivas a Valencia; los gritos y los fueras continuaban, y los guardias intentaban hacer salir a los protestantes y no podían. Yo vi a uno a quien un guardia lo cogía de las piernas y lo arrastraba para hacerlo salir. Esto duró un buen rato...». Els huit detinguts foren, segons *Pàtria Nova*, Eduard Martínez Ferrando, Francesc Aguirre —president de la Joventut Valencianista—, Miquel Duran i Tortajada, Rafael Trullenque, Manuel Monforte, Roman Barca, Manuel Garcia Smith i Marià Ferrandis. El periodista i diputat catòlic Joan Pérez Lucia va demanar l'alliberament de tots ells al Govern Civil, però igualment van ser conduïts al jutjat, on els van deixar en llibertat. Els fets van tindre molt de ressò en la premsa, i a la redacció de *Pàtria Nova* arribaren nombroses mostres de solidaritat des de Catalunya i el País Valencià. Al parer dels valencianistes, la junta de govern de Lo Rat Penat s'havia prestat a una maniobra centralista, atés que el mantenidor encetava a València una precampanya electoral del partit conservador d'Antonio Maura, al qual pertanyia.

El paper del jovecell Vicent Tomàs i Martí —que just havia acabat el batxillerat als escolapis de Castelló de la Plana— es va limitar en aquella ocasió a enviar des d'Artana una carta de suport als valencianistes, el text exacte de la qual no coneixem. Degué seguir l'afer per la premsa que arribava a casa seua o al cafè de la Casota que freqüentaven son pare i un oncle, tots dos lliurepensadors, higienistes, d'idees avançades i bons lectors.

En passar aquell estiu de 1915, Vicent Tomàs marxava a València a iniciar la carrera. Després del xoc amb Lo Rat Penat, la

Joventut Valencianista deixa de fer ús dels seus salons i estableix l'estatge social a la plaça de la Reina, on comencen a impartir tres lliçons setmanals de cultura valenciana a les vesprades. Encetà el cicle l'advocat i periodista valencianista Eduard Martínez Ferrando el 8 de novembre de 1915, al qual seguiren Pasqual Asins, Ignasi Villalonga, Josep Garcia Conejos, Ferran Ortín, Vicent Llopis, Marià Ferrandis, Àlvar Pascual-Leone i altres sobre aspectes diversos del valencianisme.

És en aquest context de descobertes contínues que el novell estudiant Tomàs i Martí va formant-se i s'involucra com més va més en el valencianisme polític i cultural, i ja al desembre de 1915 apareix com a vocal de la Joventut Valencianista al costat de Francesc Aguirre —president—, Josep Garcia Conejos —vicepresident—, Vicent Blanquer —secretari—, Francesc Caballero Muñoz —comptador—, Vicent Llopis —tresorer—, Lluís Cebrian Ibor —bibliotecari— i els altres vocals Enric Moner, Vicent Torner, Frederic Mellado i Josep Maria Bayarri. Fou arribar i enforçar. Certament, la Joventut Valencianista no disposava de massa efectius al cap i casal i vivia temporades de languidesa des del 1908, però les seues accions tenien una certa sonoritat. Després d'uns anys de letargia i de ser estigmatitzats i ignorats per la premsa i per l'estatu quo, a l'estiu de 1913 havien decidit de nou entrar en el panorama valencià amb la intenció de ser la casa de tots, sense distinció d'opcions polítiques, amb l'objectiu d'amerar els partits polítics majoritaris de les preocupacions culturals i socials del seu ideari. Alhora, Vicent Tomàs es llançava a publicar narracions breus, costumistes però amb un estil personal, en *El Cuento del Dumenche* de l'editor Vicent Miguel Carceller, la primera de les quals —*L'abre del agüelo*— apareix a l'octubre de 1915.

Les lectures se succeeixen en el jove Tomàs i Martí i comença a forjar-se el futur líder, apadrinat pel seu «*volgut amic i guia*» Eduard Martínez Ferrando; així l'anomenava en la dedicatòria de la primera novel·leta *Les penes d'un romàntic*, publicada en *El Cuento del Dumenche* —16 d'abril de 1916. De fet, sabem que Eduard li deixava llibres que passaven de mà en mà entre aquells jóvens inquiets. Abans de traslladar la matrícula universitària a Barcelona —abril de 1917—, Tomàs estamparà també els primers articles com a membre de la Joventut Valencianista en el setmanari regionalista de Castelló *Veü de la Plana*, encapçalat per Gaetà Huguet Brevà. Allà trobem ja els primers axiomes identitaris de l'artanenc, que xocaren amb la línia editorial del patriarca castellanenc i aquest li ho feu saber: «*Esta redacció no acépta, de cap manera, que se considere al Reyne de Valencia com part de "Térres catalanes". Ab tota la dignitat y serenitat que dona el dret y la raó, rechaça esta apreciació com ya feu en números passats*». En realitat, l'afirmació era de Guillem Fortesa, president de Nostra Parla, i no de Vicent Tomàs, que s'havia limitat a recollir-la com a cronista d'una visita del mallorquí a València.

Tomàs hi escriví cinc articles entre l'abril i el setembre de 1916 i exposa els seus punts de vista sobre un parell de qüestions que ens interessin: d'una banda, critica les deficiències de la propaganda de les entitats regionalistes i nacionalistes valencianes, només ocupades a engrandir-se interiorment, sense connexió entre elles i sense transcendència en la vida dels pobles grans i menuts. «*Si volem fer algo, havem de imitar a nostres germans en Nacionalitat, els Catalans*», escriu. A més, calia crear seccions de propaganda, organitzar aplecs en pobles llunyans i petits, «*aon més viu està l'esperit regional*», coordinar

les entitats sense mirar el color polític o agrupant-se les de caràcter idèntic, i crear-ne en pobles grans que irradien als pobles pròxims: *«portant la veritat del verb nacionaliste als apartats racons y fent bona propaganda, triomfarem»*, dictaminava. Per una altra banda, en altres escrits amb forma de diàleg, Tomàs combat el centralisme i el llenguatge manipulador que fan servir —separatisme, la nació única, llengua/dialecte, egoisme, encarcament...— i defensa la descentralització i el federalisme de Pi i Margall, *«no per imposició, sinó per voluntat»*. *«No som separatistes; volem la federació de les Nacionalitats Ibèriques»*, reblava en *Veu de la Plana*.

Ben mirat, hi trobem ja el germen de la seua formulació posterior: el valencianisme extraurbà i la cofundació en 1919 de la Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes del Reialme de València amb Carles Salvador, Adolf Pizcueta i Eduard Martínez Ferrando, entre altres pocs. La finalitat d'aquest grup serà posar en relació el personal dispers per les comarques i portar el valencianisme més enllà del reduït marc de ciutat, on només havia penetrat tímidament fins aquell moment i els fracassos electorals no els donaven la representativitat desitjada. Per a ell, a més, era possible superar la realitat caciquil dels pobles —reforçada per les conseqüències de la crisi econòmica en finalitzar la Guerra Mundial— actuant des del valencianisme. És, doncs, una concepció juvenil que anirà definint i fent coherent en els pròxims anys, com veurem més avall.

El pas per Barcelona entre abril i novembre de 1917 li permet fer contactes i analitzar la realitat nacional des d'una altra perspectiva. D'aquesta curta etapa hi ha poques referències, però ell mateix explica que a partir del setembre freqüentava la ter-

túlia de Pompeu Gener —escriptor i bohemí d'idees progressistes i catalanistes— i sabem que es relacionava amb el dibuixant Antoni Roca, el qual li feu una caricatura —conservada— que recull els trets físics descrits adés. Vicent Tomàs recordava amb molta estima les tertúlies noctàmbules del seu admirat i mestre «Peius» al local Au Lion d'Or, a la plaça del Teatre: parlaven de nacionalisme valencià, fet que agradava al bohemí, i mantingueren correspondència almenys fins al 1919. La coneixença de la nit barcelonina li va donar arguments per a narracions llargues com ara *Flor de drap* i la celebrada *iiCampanes de la meua terra!!*, totes dues publicades el 1920 a València en el renovat *El Cuento del Dumenge*, i per a altres que han restat inèdites.

Havíem parlat de fer contactes, sense concretar. En 1918, aparegueren a Barcelona els setmanaris *L'Estat Català* —de curtíssima durada— i *L'Intransigent*, amb el subtítol «Periòdic nacionalista de joventuts, adherit a la Unió Catalanista», que posteriorment van canviar per «Setmanari nacionalista d'esquerra»; Tomàs i Martí n'era el delegat perpetu a València. En els dos hebdomadaris va publicar un total de quatre articles valents que signava des de «*València de la Nació Catalana*». Lògicament, això no podia fer-ho des de les planes de *La Correspondencia de Valencia*, el diari d'Ignasi Villalonga i de la Unió Valencianista en què començava a escriure pel juliol de 1918. Com veurem, la majoria dels seus articles de fons en aquest periòdic són en castellà, l'única llengua en què llavors els valencianistes podien optar a tindre més lectors del missatge entre els valencians poc convençuts. No era diglòssia, sinó una estratègia d'influència social —descrita per Pizcueta en les seues memòries— que no practicaven en els actes públics o en altres

publicacions (*El Crit de la Muntanya, Pàtria Nova...*), fetes íntegrament en valencià per als militants de la causa.

La primera tasca cívica de Tomàs i Martí en tornar a València és l'organització d'una Agrupació Escolar Valencianista, que al cap d'uns mesos s'anomenarà Agrupació Escolar Nacionalista (AEN). Tomàs en va ser el primer president de la junta directiva comunicada a la premsa al desembre de 1917. Més enllà de les responsabilitats compartides amb altres militants, gràcies a la correspondència amb Pompeu Gener podem saber que fou una idea personal de Vicent Tomàs, feta a imatge de l'Associació Catalana d'Estudiants que hi existia des del 1908 i que ell havia conegut a Barcelona. Sovint, a partir dels estudis clàssics d'Alfons Cucó, s'ha repetit que l'AEN va nàixer en els darrers mesos de 1918, però cal avançar-ne la data al 20 de novembre de 1917, quan ell feia els primers moviments de sensibilització entre els condeixebles de la Universitat de València. L'entitat, inèdita fins aleshores i amb uns objectius més elevats que els de l'Acadèmia Valencianista del Centre Escolar i Mercantil, pretenia fer una extensió cultural d'abast patriòtic dins dels àmbits universitaris, i per a això creà d'immediat el cicle anomenat «Dijous Patriòtics», inaugurat el 24 de gener de 1918, en què es pronunciaven discursos i conferències nacionalistes i realitzaven vetlades literàries. A partir del 2 de març de 1918 passaren a ser els «Dissabtes Patriòtics», a les set de la vesprada, i sembla que el 16 de març van fer el darrer.

La disponibilitat d'una seu estable per a l'AEN va ser possible gràcies a la fundació de la Unió Valencianista Regional (UVR/UV). Després del fracàs dels vells valencianistes de la Jovenut Valencianista en la primera contesa electoral de 1917, en

la qual havien presentat candidats en tots els districtes de València, el 12 de gener de 1918 s'inaugurava la Unió Valencianista, encapçalada per Ignasi Villalonga, sota l'influx de la Lliga Regionalista de Francesc Cambó, líder principal després de la mort d'Enric Prat de la Riba.

El nou «Casal del Valencianisme» donarà aixopluc a totes les iniciatives que van apareixent en 1918, entre elles l'AEN i la renovada Joventut Valencianista, amb una autonomia mútua de difícil definició. Tot coincidia alhora a València, aprofitant una conjuntura social i política complexa però favorable a fer escoltar la seua veu pròpia. Només els mancava un altaveu mediàtic potent: pel maig de 1918, la UV va adquirir la capçalera conservadora *La Correspondencia de Valencia* amb l'ajut de Cambó per a transformar-la en portaveu del «regionalisme», dirigida pel vell valencianista Maximilià Thous Orts.

L'estratègia començava a rutlar al carrer del Torn de Sant Cristòfol, número 1 —actual carrer de Ruiz de Lihory, cantonada amb el carrer de la Pau. Si Lo Rat Penat ocupava un espai de privilegi al palau dels Scala a la plaça de Manises, ara els valencianistes conscients i la joventut més activa es reunien en un lloc cèntric de la ciutat on sempre hi havia moviment. I més encara: el 29 de gener del mateix any s'hi constituïa la secció valenciana de Nostra Parla, amb una junta formada per Pasqual Asins, Francesc Caballero Muñoz, Vicent Tomàs i Martí, Francesc Roca, Felip Garcia del Real, un representant de l'Acadèmia Valencianista i Francesc Soto. Era *«un nou acostament entre València i Catalunya arran de l'Assemblea de Parlamentaris de 1917, moment en el qual caldrà veure la confluència d'interessos de la Lliga Regionalista cercant un nou suport fora de*

Barcelona per a la política Cambó, i l'interés dels sectors valencianistes que intenten aprofitar la força ressurgent del nacionalisme català per a incidir en la política i l'opinió pública valenciana» (Graña 1995: 68). És, doncs, «sota el signe de la dreta», com va dir Cucó, que cal entendre aquestes primeres passes en els camins que s'obrien.

Que en tot això hi havia un interès entre les parts? Naturalment: laborar pel valencianisme —regionalista o nacionalista— suposava llavors deixar a part o matisar conviccions personals més extremades per fer arribar el missatge i aplegar simpatitzants. Tots ho van fer; també Tomàs i Martí, per eficàcia social. Si els lectors de *La Correspondencia de Valencia* podien transigir en algunes idees de nou encuny, ja s'encarregaven *Las Provincias*, *La Voz Valenciana* i més encara el blasquista *El Pueblo* d'alçar escarafalls contra els valencianistes catalanitzants. Eduard Martínez Ferrando i el seu deixeble Vicent Tomàs foren els més estigmatitzats per l'estatu quo benpensant, però allò anava avant. En la Unió Valencianista hi havia de tot, tal com descrivia l'esquerrà Francesc Soto ja en 1918:

«Dentro de la Unió Valencianista o simpatizando “desde fuera” con sus principios existe un grupo nacionalista y democrático que abarca desde el republicanismo conservador hasta las amplias y reductoras doctrinas de Marx. Este grupo sustenta la opinión de que el nacionalismo no es incompatible con la República —federal, se entiende—, ni con el socialismo que, según sus definidores en España, no es ni puede ser unitario. Nuestra situación en un campo donde coinciden elementos de derecha está justificada. Aspiramos todos, y ante todo, a reivindicar los derechos de nuestra nacionalidad, a recabar una autonomía tan amplia como sea posible dentro

de la Confederación Ibérica, y mientras no consigamos esto es tonto perder el tiempo discutiendo.»³

És impossible ser més diàfan. Els rivals polítics i mediàtics, però, entraven per on els podien fer més mal: o els titlaven de catalanistes sucursalistes, o de retrògrads nostàlgics, o de drextans, o d'intransigents, o d'antiespanyols i separatistes. Tota la gamma de reaccions assajada a casa nostra en els darrers cent cinquanta anys, des dels orígens de Lo Rat Penat, val a dir.

On se situava aquell Tomàs i Martí de faiçons romàntiques acabat d'arribar de Barcelona? Disposem de diverses fonts on beure: la correspondència amb Pompeu Gener, els articles en els periòdics catalans i la fidelitat que mantingué a la *Síntesi del criteri valencianista* del seu mentor Eduard Martínez Ferrando.

Pel que fa a les sis missives conservades amb el mestre «Peius» —amablement remeses per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona—, estan datades entre el 24 de novembre de 1917 i el 4 de juliol de 1919. Tot i els desitjos de visitar-lo a Barcelona, Tomàs i Martí no va tornar mai més a la ciutat i Gener hi faltà el 14 de novembre del 1920. A banda dels agraïments reiterats del jove arran de les ensenyances procurades per la lectura dels llibres regalats per l'escriptor i per l'amistat que compartiren uns mesos, Tomàs li manifesta que «*Als amics fidels, les hi deixo [les seues obres], perquè vegin tota la inmensa valua de vosté i la magnitud de nostra Nació i Pàtria única, la gran Catalunya*», i «*Anhele a casa nostra una "Unió" [Catalanista] que, lliure*

3 *La Correspondencia de Valencia*, 20 d'agost de 1918.

de politiqueries grolleres, lluite per la lliberació de nostra Patria» (València, 24 de novembre de 1917). Més avant, el 25 d'octubre de 1918, li deia des d'Artana: «*No se si encar recordareu de mi, un jove pancatalanista valencià que vareu coneixer al "Lion d'Or" i que vaig tenir l'honor d'acompanyar-vos alguna vegada a casa vostra*». Poca cosa més ens ha arribat, però s'hi albiren detalls que confirmarem tot seguit.

Els quatre articles dels setmanaris *L'Estat Català* i *L'Intransigent* —datats entre el maig de 1918 i el juny de 1919— aporten un complement eloqüent en la signatura: són escrits des de «*València de la Nació Catalana*» o per un «*nacionalista valencià*». Hi opina sobre temes perennes i d'actualitat com ara els nacionalismes ibèrics, la ineptitud del govern central envers els «*pobles pletòrics de vida*», la «*inadaptació a sofrir el jou d'una llengua imposada*», la «*diversitat legislativa, completament adversa a l'esperit de tots los pobles no castellans*» i sobre els fets històrics que han convertit estats vius en «*províncies expoliades, miserable camp de tot parasitisme polític*». Per l'octubre de 1918 usa expressions com «*els catalans de València*», «*Estat Valencià de la Nació Catalana*», o que en el context de la Guerra Mundial les nacionalitats històriques han de demanar la independència a imatge d'altres europees com Polònia, Irlanda, Lituània i Ucraïna —seguint la doctrina de Wilson—, o almenys una autonomia àmplia com havien fet altres països subjugats, i que això ho han de fer els valencianistes. A més, el 17 d'octubre de 1918 feia un jurament en *L'Intransigent*: que en les seues predicacions nacionalistes a València «*mai més posaré cap disfressa als meus sentiments nacionalistes*» encara que li mosseguen els gossos de la vella oligarquia política o dels pseudovalencianistes aliats de la Lliga, uns «*vivadors polítics disfressats de nacionalistes*».

Per a Tomàs, en aquell final de la guerra, «*tot té una hora solem-
nial en la marxa del temps, i així com els tirans que feien grans
Estats tingueren la seva hora, en lo rellotge de la humanitat sona
la nostra. [...] Parlem, perque si ara no assolirem l'àmplia autono-
mia, obrirem camí per a tenirla un altre dia*».

Entre la creació de la Unió Valencianista —gener de 1918— i la Declaració Valencianista amb les glosses pertinents —no-
vembre de 1918—, el moviment viu unes tensions internes per
la definició de l'ideari comú —recordeu allò de «*Les bases que
la "Unió" i la "Joventut" valencianistes defensen, prescindint de
les idees que'n atres òrdens pogueren professar els seus com-
ponents*». A més, el 24 de desembre de 1918 canviava la di-
rectiva de la Joventut Valencianista i n'assumia la presidència
la futura mà dreta de Villalonga, Joaquim Reig, maniobra que,
al meu parer, es va fer per domesticar les possibles radicalitats
que mostrava aquest sector en un moment històric que creien
cabdal per a l'alliberament de les nacionalitats sotmeses. No és
debadades que Tomàs mostrara l'esperança en un futur pròxim
d'independència o almenys d'autonomia àmplia, ja que a Valèn-
cia no podia fer-se encara sinó tan sols «*el conqueriment d'una
feble autonomia*» i que ja s'unirien en els Estats de la Federació
Catalana (*L'Intransigent*, 20 de febrer de 1919). Ben mirat, el
valencianisme polític encara incipient no podia permetre's l'ato-
mització ideològica ni d'acció si volia influir en la societat.

Aquestes són les idees identitàries que va desplegar succinta-
ment en aquells setmanaris catalans. Allò que ja queda palés
és que el control que exerceix la Unió Valencianista i l'immobi-
lisme consubstancial a València asfixiava les ganes i l'activisme
viu de Tomàs i Martí. La Unió, amb el diari *La Correspondencia*

de València, podien donar-li espai per a difondre idearis i activitats de la Joventut Valencianista, de l'AEN o de Nostra Parla —militava i tingué càrrecs en les tres—, però li calia fer adaptacions, renúncies temporals i equilibris per trobar els punts en comú amb tanta varietat d'adherits, que no estaven lliures de suspicàcies i prejudicis i, com a aparell polític, tenia una missió bàsica: ampliar l'electorat permeable, no espantar-lo i, evidentment, traure els escons que sempre s'havien frustrat en les conteses electorals anteriors, locals o estatals.

En tercer lloc, pel desembre de 1918, Eduard Martínez Ferrando publicava a Barcelona la *Síntesi del criteri valencianista* amb el suport de Nostra Parla i de la Joventut Valencianista de Barcelona. No degué ser un mos de bon passar per al grup de Villalonga pels maximalismes que hi exposava el valencianista històric, fundador de la Joventut Valencianista, entre els quals llegim: «*tots nostres fervents vots són per al més immediat triomf de l'ideal pancatalanista, lograt per mitjà d'un lligam polític, més o menys ample, que bé podria ésser la federació de les esmentades regions i que realitzant de bell nou l'Unitat catalana, fes tornar altra vegada a nostres mans el ceptre imperial de la "mare nostrum" per a envair nostre comerç el món, per a assegurar l'eternitat del nostre esperit*». Tinc la convicció que Tomàs i Martí combregava lletra per lletra amb aquest credo; Villalonga, en canvi, demanava en els seus textos valencianistes de 1918 i 1919 la constitució d'un estat autònom i no renunciava a «*formar una comunitat de cultura amb les atres regions de la nostra nacionalitat*».

En conclusió, i assajant una interpretació: el Tomàs i Martí de 1918 es reconeix un valencià de nació catalana, pancatalanis-

ta, membre d'un Estat Valencià no reconegut encara de la futura Federació Catalana que calia construir, fet que representaria el retorn a «*l'arbre comú*». Una altra cosa serà com la realitat valenciana i les oportunitats de cada moment modelaran la seua reflexió i acció. És ara que Vicent Tomàs i Martí comença a plantejar-se amb certa profunditat l'estat de les coses. Tot i ser conscient que el seu pensament polític anava més enllà del de la Unió Valencianista, les influències sobre ell i les màximes extrems de les lectures de Prat de la Riba, Antoni Rovira i Virgili i Eduard Martínez Ferrando hauran d'esperar...

3. DE LA TEULADA AL PRIMER GRAÓ: EL VALENCIANISME POSSIBLE

La força nacionalista de l'antic Reialme de València —com solien anomenar-lo ells— no era ni l'ombra de l'ambient que Tomàs i Martí havia respirat a Barcelona ni, tampoc, responia a les teoritzacions amb què alimentà la seua formació nacional. Ací, tot costava molt de fer, se'n queixava en 1921.

Amb l'AEN i Nostra Parla constituïdes al gener de 1918, Tomàs adquireix els primers compromisos en les juntes directives: fou el primer president de l'AEN fins al 12 de gener de 1919 i, des dels inicis, membre del Consell Directiu de Nostra Parla per al foment social de la llengua en la dilatada presidència de Pasqual Asins (gener 1918 - juliol 1921). Com a president de l'AEN va tindre una activitat intensa de reunions setmanals de programació i participà en les vetlades i en les conferències dels «Dijous/Disabtes Patriòtics», en algunes de les quals va interindre com a conferenciant exposant la «Història de la ideologia valencianista» —24 de gener de 1918—, fent un «*discurso de alto patriotismo*» (LCV, 7 de febrer de 1918), en la primera commemoració del 25 d'Abril de la història del País Valencià —el 1918—, etc. Justament, el primer article —almenys signat— en *La Correspondencia de Valencia* tractarà sobre l'embranchida de l'AEN i l'existència de signes de valencianisme en les arts i en l'economia, inspirats

pels vells valencianistes seguint l'exemple de regions germanes i animats per la joventut amb ideals. Era «El valencianismo y los escolares» (LCV, 5 de juliol de 1918).

Tomàs i Martí va acabar l'any sent vocal nat de la Joventut Valencianista presidida per Joaquim Reig, com a president de l'AEN que era, càrrec que abandonà al gener de 1919 per a ser secretari de l'associació estudiantil. Alhora, encetava l'any nou vivint en la pensió del carrer del Pilar, 8 i estrenant en el diari unionista una secció breu titulada «Hui fa anys», en què molts dies plasmava una efemèride o un apunt d'un personatge valencià per anar desvetlant consciències. Va publicar aquella secció entre l'1 de gener de 1919 i el 28 d'abril de 1920, i consta de 117 notes. En tornar a València després de les vacances de Nadal, comentava a Pompeu Gener: «*L'ambient cultural de València és mort; la premsa diària anodina i sectària*».

A més a més del tema escolar, que li interessa com a estudiant i com a membre activíssim de l'AEN, en *La Correspondencia de Valencia* comença a tocar temes identitaris, històrics i d'actualitat per tal de crear consciència al voltant de l'anorreament que ha patit el País Valencià al llarg dels darrers segles o sobre qüestions actuals connectades amb les conseqüències del centralisme en l'ensenyament i el caciquisme. Es tracta d'articles llargs que apareixen en primera plana com a opinió, amb un estil punyent i un lèxic acurat que inclou neologismes i derivacions agosarades. Són, pels motius esmentats adés, la majoria en castellà.

Mentre escriu aquests articles més adaptats a allò que pot capir la societat valenciana, continua publicant en *L'Intransigent*,

fent conferències a la Unió Valencianista —«L'eclipsament d'un poble», 20 de febrer de 1919— i compromés en l'AEN, en representació de la qual va prendre part el 9 de febrer de 1919 en l'Acte d'Afirmació Escolar Valencianista al Teatre Romea de València «*per a ratificar els anhels de nostra joventut en mig del moviment pro-autonomia que aleshores es manifestava per les terres d'Ibèria*». Una vegada més, els republicans de la Sociedad Libre de Estudiantes anaren a boicotejar l'acte i ells els respongueren amb el crit de «*Visca València lliure!*» i amb l'himne valencianista *Cançó de lluita* (també conegut com *Lo crit de redempció* i *Cant de redempció*) compost per Maximilià Thous Llorens i Miquel Asensi, que l'AEN, entre d'altres, va fer seu:

*«Valencians, prou de temps s'allunyàrem
oblidant-nos de que érem germans.
Ajuntem-nos, que ja ha arribat l'hora
de ser lliures i ser valencians.*

*Ja sobre els camps d'Ibèria
pertot arreu esclaten
les flors que són el símbol
de pàtria i llibertat,
i mentres altres cullen
els fruits de la victòria,
el Poble de València
no deu d'estar parat.*

*Valencians, defensem nostra terra
contra lladres, botxins i tirans.
Ajuntem-nos, que ja ha arribat l'hora
de ser dignes de ser valencians.»*

El reproduïsc complet —seguint la transcripció de Francesc Pérez Moragón (2010: 48)— perquè és un himne poc conegut a hores d'ara i dona bona raó de les reivindicacions valencianistes del moment: la separació i la manca de germanor entre els valencians, la floració dels nacionalismes ibèrics que ja recollien èxits —llevat dels valencians—, la defensa de la terra contra el centralisme exhauridor i la recuperació imperativa de la dignitat per l'acció. De tot això parlen els textos de Vicent Tomàs i Martí, company de Thous Llorens en l'AEN.

L'artanenc donarà en aquells anys un paper principal al jovent: en «Juventud, primavera de la vida» (LCV, 14 de març de 1919) defensa la força dels estudiants en la continuació del valencianisme, ja que *«la enseña del ideal ha sido arrebatada de las manos, ya trémulas, de los forjadores del mismo, por la juventud que entusiásticamente va a acelerar su marcha hacia el triunfo»*. Poc després, en «Acción y persistencia» (LCV, 9 d'abril de 1919) explica que el moviment ha tingut mostres d'èxit als segles passats, però li ha faltat persistència. Així que tots han de fer esforços i cal portar la veu i l'obra del valencianisme a tots els àmbits, i si no es fa, no es pot culpar l'ambient del fracàs. És necessari, doncs, lluita i estudi per tal de fruir de la llibertat com altres pobles (LCV, 22 d'abril de 1919). En aquestes frases, podem detectar una primerenca frustració seua: els vells valencianistes poden aportar ja ben poc a l'ideal i a la renovació de les estratègies que demana el present; els jòvens hi són cridats, però els cal l'estudi i persistir, actuar en el seu ambient. No és estrany que la commemoració del 25 d'Abril de 1919 fora organitzada per l'AEN, curiosament als salons de Lo Rat Penat, en una vetlada amb poemes, discursos i peces musicals de tall patriòtic. Hi van participar quasi tots els partits polítics i les entitats valencianistes.

Aquell estiu de 1919, a Artana estant, Vicent Tomàs torna a mostrar signes de frustració per la causa. És després del darrer fracàs del candidat presentat per la Unió Valencianista a les eleccions, el Dr. Vicent Gay; fins i tot Tomàs havia participat en els mítings de suport pels barris de la ciutat... Un parell d'articles escrits amb una setmana de diferència desfermaran un canvi de rumb progressiu en aquell jove que ja era etiquetat per la premsa com a socialista, republicà i valencianista d'esqueres. Són els textos «El cansancio» (LCV, 10 d'agost de 1919) i «Las voces dispersas» (LCV, 18 d'agost de 1919): en el primer, explica que el nacionalisme només pot triomfar des del fervor i el fanatisme, amb la perseverança i una fe inquebrantable, i que cal pensar en la victòria ni que siga llunyana; en el segon, comenta que li escriuen alguns valencianistes esparsos pels pobles de tot el país i que llig els poemes en valencià que publica la premsa. Demana que algú ajunte aquestes veus patriòtiques, funció urgent que pertoca a les entitats de la ciutat, la qual rebria *«vigorizamiento, afluencia de sangre ideológica de todo el reino, y los dispersos, el pan espiritual de la doctrina, el aliento que les impelería a ser más firmes y quizá les decidiese a ser apóstoles»*.

La idea no estava madura encara, i devia pensar que a València o a Castelló de la Plana es mourien fora de la seua zona de confort per anar als pobles a fer apostolat. De moment, però, ho ignorava, i continuava confiant en els valencianistes compromesos que podia trobar en l'AEN, en Nostra Parla, en la Joventut Valencianista o en la renascuda Joventut Republicana Nacionalista d'Àlvar Pascual-Leone i Juli Just. Carles Salvador, al qual no coneixia encara en persona, li va respondre amb un article titulat «Los solitarios» (LCV, 3 de setembre de 1919)

en què considera urgent una coordinació dels que viuen fora de les grans ciutats, i acaba proposant l'edició d'un setmanari que en faça de nexa. Aquella mà en el muscle i la coincidència d'opinions degué encoratjar Vicent Tomàs, i van intercanviar encara altres articles sobre una futura Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes del Reialme de València que crearien (LCV, 18 de setembre de 1919 i 9 de novembre de 1919). La idea estava sembrada, i pel febrer de 1920 la va exposar en una reunió de la Unió Valencianista.

Després d'aquell estiu il·luminador, Tomàs havia de tornar a València a cursar el segon curs de Medicina. Just en la Diada del 9 d'Octubre de 1919 es coneixien personalment als peus de l'estàtua eqüestre de Jaume I, al Parterre, un fet que Carles Salvador recull en les seues memòries datades en 1920, *La vida nova*:

«XII. Remember

Una vegada més la gloriosa diada del 9 d'octubre passava per ma vida. El cel era tot blau. Al cor es sorollava la festa nacional i a un bell jardí de la Ciutat es dirigien nostres passes.

Lo nostre Rei En Jaume el Conqueridor Magnànim, eqüestre, rebia records dels valencianistes, i de llorer i de flors i de versos eren les estrofes que rimaven amb la joventut i virilitat dels que, portadors de la Senyera, s'aplegaven al seu voltant "per radiar l'esprit dins lo patri tabernacle". La jornada fou per a mi d'un caient de tal prestigi que en aplegar Vicent Tomàs i Martí i esbrinar-li que era portador d'una fulla valencianesca, arrebantant-li d'un bell en sec un gruíxut nombre de la sembradora fulla, em posí a repartir-la amb fervorosa unció. I d'aquest mode obrava públicament la penya que porta

el nom "Drac Alat" i quins membres obren secretament amb dèria d'apòstols.»

En l'apunt següent de les memòries, Salvador parla d'un poema seu publicat amb el pseudònim Joan del Fusell —*El Cuento del Dumenge*, 6 de juny de 1920—, recuperat i recollit en el seu primer poemari *Plàstic* de 1923. Es tracta de la composició titulada inicialment «Himne lloant la falç» —d'octubre de 1919, curiosament—, més tard anomenat «Himne dels segadors» en l'edició d'*El Cuento*, i a la fi «Cançó dels segadors. Simbòlica» en *Plàstic*. En tots els casos va dedicada a Vicent Tomàs i Martí, amb alguns canvis en l'endreça. La variació en el títol tampoc no és casual. Explica Carles Salvador d'on va sorgir el poema:

«XIII. I d'un verí s'inundà la meua ànima, efecte d'una crisi d'amor patri. Encar avui hom no podria explicar lògicament quina fóra la causa. Cert és que totes aquestes sanes manifestacions de valenciania eren esfumades a l'ambient d'una part d'esperits forans que, arrelats aquí, ens duen modes, costums, paraules, tipus: exotisme! Rònegament veia jo que els habitants de les serralades curen de no admetre lo estranger. I no obstant, per tota part veia enemics; i per tots els indrets esbrinava espigues de forana llavor que creix al costat de les espigues nostres, ben de casa. I aquesta crisi d'amor patri em féu entonar un Himne que he cantat ja milers de voltes, sempre que la crisi és amb mi. L'Himne lloant la falç és d'aquesta faisó:

*Si és la falç qui talla espigues
ja tinc ganes de segar
les espigues forasteres
que han medrat al meu bancal.
Vixca la falç!*

*Sol ixent! Companys de sega;
acudiu tots junts al tall
cara a terra i braç a l'aire
i a la mà forta la falç.
Vixca la falç!*

*Sega a pressa, no et detingues
que és rastoble el blat que jau;
sega a pressa no aponente
i ens socarre falç en mà.
Vixca la falç!*

*Segadors!, quan caiga a terra
tot lo blat que hem de segar
cridarem davant la Història
sens neguit lo nostre llau:
Glòria a la falç!
Vixca la falç!»*

I tot seguit, es veu en la necessitat d'explicar el simbolisme de la composició, que es podia prestar a malentesos. És el primer text dedicat que hem pogut trobar, producte de la fascinació que degué despertar el carisma actiu i desacomplexat de Tomàs en un valentí com Carles Salvador, isolat a Benassal. La relació entre tots dos es va mantindre intacta fins a la mort de Tomàs en 1924, però més enllà de la separació definitiva el mestre el recordava sovint en textos plens d'estima.

A finals d'aquell mateix octubre es renovava la junta de l'AEN. La presidència va recaure de nou en Tomàs i Martí, que marcà l'objectiu per a l'entitat de fer un foment intensiu de la cultura

valenciana. El 27 de novembre de 1919, l'AEN publicava un manifest a tots els estudiants de la pàtria valenciana, sense signar però escrit amb el seu estil inconfusible. Després de deixar ben clar de nou el seu programa revalencianitzador de la Universitat, exposava en el manifest anònim:

«Examinant fredament l'estat actual, considerem que la crisi no ha somogut les ànimes anestesiades. L'anodina premsa de les ciutats valencianes —amb alguna excepció que no hem de senyalar nosaltres— s'ha desentés del problema. No s'ha parlat de les diverses concepcions d'Universitat, ni de l'extensió universitària, ni de la necessitat de retribuir esplèndidament al professorat per a que es pugua dedicar al conreu de la ciència pura, ni d'altres assumptes igualment interessants. S'ha oblidat l'importància que té el fer saber al poble que el pervindre de València depén en gran part del de l'Universitat. I vosaltres, companys d'estudi, continueu per els camins de la frevolitat o dels enlluernaments falsos. [...]

Nostre ideari és compatible amb totes les doctrines i adquireix a son contacte matïços que el fan més important. Sols vos demanem que tingau per ideal el ingrés del poble valencià —amb totes ses riqueses materials i de l'esperit— en les correnties austeres i sublïms del viure universal que esdevindrà quan s'acabe l'actual tensió social.

Els estudiants que veniu de les serres i de l'horta saveu la maravel·la infinida de nostra pàtria, porteu en la sanc matèria viva que vos ha donat l'aire, teniu en els llavis la sacra integritat de nostre idioma valencià. Els estudiants que viviu en la ciutat coneixeu vivament les misèries del narcòtic foraster que ens confina en un provincianisme ridícul i estèril. Si els rurals i els ciutadans convergïreu a l'ideal nacionalista, obtindríeu de les afirmacions dels uns i de les negacions

dels altres la prova més eficaç del benefici que resultaria, fecundant els organismes pervertits amb les matèries pures confinades ara en un pla inferior. I vorieu la pàtria futura amb una capitalitat directora que seria la ciutat i un centre superior de fecundíssima descendència: l'Universitat.»⁴

L'any acabava sense més novetats, llevat d'un nou article titulat «Expansionismo de nuestra idea» (LCV, 2 de desembre de 1919) en què Tomàs i Martí ja veu clar que l'expansió del nacionalisme s'ha de fer als pobles, als llauradors abatuts per la desmoralització caciquil, i l'han de fer els estudiants que hi tenen relació i que coneixen l'esperit rural encara que siguem vistos com a «*labriegos disfrazados de señoritos*». S'hi ha de predicar des del cor, sense eloqüència enganyosa ni erudició pedant, diu. Carles Salvador havia estat avançant alguna de les moltes tasques plantejades per a la futura constitució de Lliga de Solitaris Nacionalistes, sobretot la de coordinar els valencianistes de Castelló amb Ferran Falomir. Entre altres accions, s'havien imposat de fer una llista dels cacics de cada poble, una convocatòria de Jocs Florals netament patriòtics, excursions, elaborar una Calaixera Folklorica de recollida de materials, una Oficina Permanent, un setmanari de batalla, un butlletí mensual d'informació de la Lliga i la publicació del Cens Valencianista del Reialme Valencià. Una tasca immensa per a tan poques mans. Les adhesions anaven arribant, entre elles la del metge d'Ontinyent Lluís Mompó i la de Roger Botí, cap visible del valencianisme a Alcoi.

4 *La Correspondencia de Valencia*, 27 de novembre de 1919.

Algunes d'aquelles idees van fructificar a poc a poc, però no totes, i altres només a partir del 1922. Mentrestant, com a president d'una AEN afeblida en 1920, continua emprant la tribuna de *La Correspondencia* per parlar, sobretot, de les reivindicacions que fan els estudiants en altres països europeus per oferir motles possibles (LCV, 1, 14 i 27 de gener de 1920, 6 i 17 de febrer de 1920). Des de la mateixa entitat inaugura ara les sessions de conferències dels «Dijous de l'AEN», en què intervingueren ell, Francesc Almela i Vives i el socialista Eduard Buïl. Com a detall, Tomàs intentà incorporar-lo al valencianisme deixant-li les obres de Prat de la Riba i de Rovira i Virgili, però sembla que li interessava molt més el periodisme i la creació literària, autor com és d'una extensa obra poètica i teatral de qualitat mitjana. L'AEN organitzà també el 25 d'Abril de 1920, de nou al saló de Lo Rat Penat, amb discursos, lectures poètiques i interpretacions musicals, i l'endemà feren el primer homenatge de la història a Constantí Llombart al cementeri de València.

Precisament, fou Tomàs i Martí el recuperador i potenciador de la seua figura, a més de la de Carles Ros, Manuel Sanxo, Joan Baptista Basset o l'agermanat Vicent Peris, entre altres valencians il·lustres oblidats per la pàtina del temps. Des de la seua secció de breus «Hui fa anys» o en articles monogràfics el va donar a conèixer com a pare espiritual del valencianisme. Aquell dia, ell es va comprometre a impedir que continuara l'injust oblit sobre la figura del fundador de Lo Rat Penat i a prosseguir la tasca que inicià «*fins arribar al fi desitjat*». Hi van aplegar adhesions d'Alcoi, Alacant o Castelló, aquesta darrera signada per Gaetà Huguet: «*Honrem a Llombart consagrant lo gemec del poble valencià. Quan el mal ve d'Almansa a tots alcança*», deia el vell patriarca castellanenc.

El 1920 és també el seu any literari amb escriu: ha publicat les primeres novel·les —ara en diríem narracions llargues— en *El Cuento del Dumenge: Flor de drap* —gener de 1920—, la traducció d'*El gat negre* de Poe —març de 1920—, *iiCampanes de la meua terra!!* —abril de 1920— i *Les ombres maleïdes* —novembre de 1920. En va escriure altres tantes que quedaren inèdites per la desaparició d'*El Cuento*, estampat a les mateixes premses que *La Correspondencia de Valencia*, la Impremta Valencianista del carrer de Minyana. Tomàs i Martí adquireix un valor notable dins del valencianisme com a element actiu i polifacètic; és present en la majoria d'actes nacionalistes a ciutat, organitzant o participant en els discursos, fent conferències, recuperant personatges i fets que recorden als valencians que, un dia, van ser un poble lliure i sobirà. El seu llenguatge tan expressiu no passava desapercbut per als lectors ni per als auditoris que l'escoltaven en mítings sobre agrarisme i valencianisme, malgrat el desencís que l'ataca en alguns moments.

El 25 de març de 1920 publicava l'article «Dies vindran»: entre referències bíbliques, feia una anàlisi succinta dels tipus de valencianistes i dels pocs fruits obtinguts, la poca abnegació i la poca vocació de màrtir: «*Tenemos el ineludible deber de desbrozar los caminos, de allegar materiales, para que cuando aquéllos lleguen, y conjuntamente y cristalizados en un hombre suma que conjuncione con un momento por excelencia, se llegue a la realización. Trabajemos con fe, sin olvidar en ningún instante que para todas las cosas hay razón y, pensando en las vacilaciones, que todo lo que se quiere debajo del tiempo tiene su tiempo*». Cal no defallir: «*No pensemos en si será cercano o remoto. Quien tal piense, no asuma la responsabilidad de cargar con la cruz nacionalista*». Aquest article està molt relacionat amb un altre

text publicat un any abans, «El hombre y el momento» (LCV, 8 de març de 1919), en què parlava dels dos factors necessaris per a «*hacer vibrar las fibras íntimas del sentimiento valenciano*»: un líder i la conjuntura adequada, condicions que no coincidien encara en el nacionalisme valencià. Tomàs i Martí sap que la tasca és àrdua i que els fruits saborosos els gaudirien les pròximes generacions; calia, per això, no defallir, a imatge del que havien fet a la seua idolatrada Irlanda: «*iSinn-feiners, desde una tierra durmiente, un humilde nacionalista, estusiasta de vuestro esfuerzo, con rendida admiración os saluda! ¡Vixca Irlanda lliure!*», escrivia el 19 d'abril. O, també més a prop, Tomàs esperava que quan triomfaren Catalunya i Euskadi, València hi anara darrere.

A partir de l'estiu de 1920 es conserva la interessantíssima correspondència des d'Artana amb el company de batalles Adolf Pizcueta, pel qual va sentir sempre una estima profunda per la fidelitat que li professava en les accions. Gràcies a aquestes cartes coneixem el Tomàs i Martí en estat natural, menys impostat que en els textos periodístics. Tomàs torna al poble i desconnecta relativament de «*l'estatismo nacionalista de València*»; hi fa vida tranquil·la, passeja per la muntanya, escriu, observa la nefasta influència dels estiuejants de la ciutat en els habitants dels pobles valencianovivents, els quals els fan sentir inferiors amb els seus hàbits i la seua llengua «*más o menos castellana*», secundats per les classes dirigents locals. Llig Théophile Gautier i opina sobre les seues observacions distorsionades i tòpiques sobre els valencians, i confessa a Pizcueta que «*mai més gastaré les energies ara recollides en un boig viure orgíac que ni tan si val és divertit*». Tot i el recés estival, viatjarà a València a la commemoració minoritària de la diada del 29

de Juny que va fer la Joventut Valencianista i participarà el diumenge 4 de juliol en el seu primer míting valencianista i agrarista al Cercle Musical de Nàquera, amb altres membres de la Joventut Valencianista —Adolf Pizcueta, Lluís Cebrian Ibor i Josep Cervera. Davant d'un auditori nombrós, al qual parlaren tots quatre —vegeu-ne els parlaments complets en LCV del 7 de juliol de 1920—, Vicent Tomàs va dir als llauradors, entre altres coses, que «*València té que ser lliure, constituir un Estat integrant d'una Federació composta amb altres Estats en iguals condicions*» pel maltracte històric del centralisme envers la cultura pròpia i l'agricultura valenciana.

Aquell estiu, Tomàs i Martí posava en pràctica allò que tant havia predicat en els articles de premsa: portar el valencianisme als pobles i que els jóvens estudiants en foren els sembradors. En 1918 ja havia escrit: «*Hoy, el ideal valencianista, si ha llegado a su madurez en la concepción ideológica, no ha llegado a su madurez en lo referente a su expansión. [...] Es preciso llevarlo por todos los ámbitos de nuestra patria valenciana, que escuchen la buena nueva los abnegados labriegos*» (LCV, 5 de juliol de 1918).

Ell fou el primer a donar-ne exemple, i per a això convocà a Artana un acte solemne, romàntic si voleu, en petit comitè, però carregat de significat: una reunió al Puntal d'Artana, a 693 metres d'altitud, unes setmanes abans del I Aplec de Betxí. Era una vesprada calorosa del 22 de juliol de 1920, en plena canícula, la vespra del romiatge a l'ermita de Santa Cristina, festa grossa del poble. La versió publicada que ens ha perviscut sobre l'acte apareix en *La Correspondencia de Valencia*, en un comentari redactat per Adolf Pizcueta. La qüestió, però, és que o Pizcueta no va entendre bé la carta que aquell mateix 22 de

juliol de 1920 li escrivia l'artanenc ple de satisfacció, a la nit, en el silenci de sa casa del carrer del Pla, o bé la supressió de paraules per al resum deixà un poc ambigu el text. La columna que insereix Pizcueta en la secció «Acció valencianista» és bellíssima, però es nota que no hi era present i que l'escriu a partir dels comentaris d'una altra persona. Hem localitzat les dues fonts i amb això es desfà definitivament l'embolic.

Diu el text d'Adolf Pizcueta —el transcriu literalment:

«Les diades aclaparadores d'estiu obrin un parèntesis en les actuacions col·lectives i trenquen la connexió dels esforços, resultant la labor personal, encara que ben orientada i sense discrepància, de difícil relligament amb la que altres individus isolats realitzen. Sols quan hi ha una coincidència d'elements desapareix d'una manera parcial eixa característica estiuenca.

El moviment valencianista passa també per el silenci de les vacances, per el respecte a les joies de fira. Però açò que és cert en la ciutat, té la seua força neutralitzadora en alguns pobles. Els nostres valencianistes se relacionen més cada vegada des de les seues residències i organitzen aplecs que són simultàniament motiu de propaganda i de conservació de l'unitat que al·ludíem.

Hui volem esmentar als valencianistes del Maestrat [sic] per el seu inici en aquesta política. No consisteix en cap acte apoteòsic, en res estrident, popular. Ha estat una cosa senzilla, però tràgica.

En la cum més alta que té la serra Espadà enlairaren la senyera barrada. Onejava damunt les planes castellonenques i valencianes, front a les serres de Castelló i el Maestrat, les cums d'Espadà i Mol-

vedre, és a dir, des de Penyagolosa a les montanyes de Cullera i des del Pic Espadà al mar. Era al atardir.

Fins ací estrictament el fet. Ara penseu tot el que aquells amics valencianistes pensarien des del seu punt d'obir, mentre perdia fortor la llum i es plenaven de melanconia. La seua consciència, el pensament de muntar allí perquè dominés l'espai la nostra senyera i una inevitable recordança sobre la psicologia general del nostre poble, faria tràgic aquell moment.

Sentiren la solidaritat i redactaren el Missatge, que copiem a continuació, per figurar en ell els noms dels valencianistes que allí estaven. [...]

Prompte quedarà constituït un grup de valencianistes, que començarà a propagar les nostres reivindicacions per tots aquells indrets. Per tot açò la nostra cordial felicitació a l'incansable company Vicent Tomàs i Martí, desvetllador de sentiments valencianistes per tot arreu.»

Aquest text —la versió oficial, l'única que va transcendir, diguem-ne— podria fer-nos pensar que el grup de valencianistes havien pujat des d'Artana al pic Espadà, el més emblemàtic de la serra, però la carta de Vicent Tomàs ho aclareix millor i dona més detalls d'aquella reunió:

«Artana 22-VII-MCMXX

Company Pizcueta:

Estic content; aquesta vesprada s'ha iniciat el propagament de nostres doctrines per aquests indrets. En la cum més alta que té

per ací la serra Espadà, havem enlairat la senyera barrada. Onejava damunt les planes castellonenques i valencianes, front a les serres de Castelló i el Maestrat, les cums d'Espadà i Molvedre, és a dir, des de Penyagolosa a les montanyes de Cullera i des del pico Espadà al mar. Era al atardir.»

La lletra de Tomàs i Martí, document de confessió a l'amic, continua:

«Jo estava entusiasmat. M'acompanyaven set persones quina condició la voràs en aquesta còpia d'un document que vàrem firmar allí i que diu així:

“En la cum del Puntal, terme d'Artana (Castelló) a les sis trenta de la vesprada del jorn XXII de joliol de MCMXX, els que sotaescriuen enlairaren per primera vegada en els indrets espadànics la invicta senyera barrada. Des d'aquest cim trametem missatge de germanor a tots els valencianistes del Reialme.

Per a que conste: Vicent Tomàs i Martí (estudiant, publicista i cap de «Solitaris»), Felip Sales (dibuixant), Joan Vilar (estudiant), Pascual Vedrí (obrer fabril), Abdón Herrero i Badia (batxiller), Joan Tomàs [i Martí] (comerciant), Ramiro Sabater i Zaragoza (estudiant), Patrici Vilar (estudiant), Josep Mª Alba adherit (practicant).”»

Llevat de dos estiuejadors, els altres eren d'Artana. Què van fer allà? El líder artanenc ens ho explica també:

«Els hi vaig fer allí dalt un parlament de prop d'un quart, parlant-los dels fonaments del nacionalisme evocant l'Història nostra [...] i els vaig atiar a estimar la llengua que parlaven fins ara sense orgull,

*fent-los una explicació breu de les grandeses de la parla nostra.
Tots anirem a l'"aplech" de Bechí que organitzaré aviat. La cosa era
començar. Ja ho he fet. Ara els donaré conferències ben rabiüdes.»*

Més enllà de l'èpica que cadascú vulga veure en aquella reunió, la «Declaració del Puntal d'Artana» va servir per a escampar el valencianisme entre un primer grup d'espadànics que van ser el bressol de la Joventut Valencianista d'Artana, presidida pel barber, practicant i poeta Josep Maria Alba.

La seua estratègia per a la difusió de l'ideari es basava en la influència entre aquells que tenien un clar ascendent social en el món rural, els intel·lectuals: mestres d'escola, capellans, metges i apotecaris, aquells que «*són en les viles els sembradors, mai s'obliden*». Una trobada anual marcaria la força i les orientacions ideològiques del grup: els anomenats Aplecs de la Muntanyeta de Sant Antoni de Betxí, convocats per ell en nom de la Lliga de Solitaris Nacionalistes als estius de 1920, 1921, 1922 i 1923, com a secció autònoma de la Joventut Valencianista.

El 26 d'agost de 1920 tenia lloc el primer aplec. Aquella provatura —per a la qual no va demanar ajuda més enllà d'adhesions i assistència simbòlica de la Joventut Valencianista— quedà en una reunió d'unes vint persones de la comarca que assumien que es tractava d'un assaig per a convocatòries posteriors, les quals adquiriren més volada a partir de l'any següent. *La Correspondencia de Valencia* publicà unes instruccions de Tomàs per arribar-hi i remarquè la importància d'ajuntar-se. Lluís Cebrian Ibor, president substitut de la Joventut Valencianista, hi va assistir i en va fer unes cròniques més literàries i enardides que no informatives. Era un altre estil de la comunicació valencia-

nista, més sentimental. La bona veritat és que no sabem qui hi anà ni les adhesions; l'article de Tomàs «Les terres expectants» (LCV, 13 de setembre de 1920) tan sols fa una valoració serena de les lliçons apreses en la trobada: prendre consciència dels nous «*caminals en l'hora de fer via*», posar en contacte els valencianistes de ciutat amb la realitat rural i, mútuament, que els de la comarca s'adonaren que a València «*glatix en ella una vera sentimentalitat*» i de l'evolució de la ideologia nacionalista. Aquesta humil manifestació, per a ell, ja havia produït uns fruits òptims. Només calia perseverar, fer apostolat en altres contrades i escoltar les necessitats del camp, cosa que ell feia parlant amb pastors i llauradors del seu poble. Per la correspondència amb Pizcueta sabem que, pel juny de 1920, Tomàs havia pensat d'escriure un manifest adreçat «als llauradors de la Pàtria Valenciana», cosa que no va fer fins al IV Aplec (1923).

Amb l'estiu finat, era el moment de tornar a València a encetar el tercer curs de la carrera. El 3 d'octubre de 1920 es renovava la junta directiva de l'AEN, ara presidida per Maximilià Thous Llorens; Tomàs i Martí n'ocuparia la secretaria. L'entitat, davant el poc interès de les autoritats locals, torna a organitzar amb la Joventut Valencianista la diada del Nou d'Octubre; no en coneixem els detalls per diverses vagues que feren suspendre la publicació de la premsa entre el 9 d'octubre i el 5 de novembre.

A mitjan novembre es renovava també la junta de la Joventut Valencianista i Lluís Cebrian Ibor n'assumia la presidència efectiva després de l'abandonament d'Eduard Martínez-Sabater. Aquesta directiva ja no inclou personatges rellevants de la Unió Valencianista i trobem Tomàs en una vocalia, però a les poques setmanes (28 de gener de 1921) n'era elegit president. L'or-

ganització es tornà a dinamitzar amb un cicle batejat com «Dimarts d'amical conversa», unes sessions de conferències que cada dimarts tenien lloc a la Unió Valencianista del districte del Teatre —carrer de les Barques, 17— a la vesprada. Començaren el 23 de novembre de 1920 i continuaren fins al 21 de febrer de 1922, amb una trentena d'exposicions disteses sobre temes d'actualitat a càrrec de l'inaugurador Vicent Tomàs i Martí —«Pompeu Gener: l'home, l'ànima i l'obra»—, Francesc Almela i Vives —«L'home de lletres valencià»—, Enric Navarro Borràs —lectura de poemes de Paul Verlaine—, Manuel David —«Origen, antecedents i biologia de la ceràmica»—, Adolf Pizcueta —sobre aspectes de la cultura valenciana—, Maximilià Thous Orts —«Imperialisme artístic valencià»—, Àlvar Pascual-Leone —«La nova concepció de la cultura i la joventut» i «El nacionalisme republicà, l'optimisme i el senyor Azzati»—, Eduard Buil —«Idees per a l'enlairament de la cultura del nostre poble»—, Josep Garcia Conejos —«La crisi econòmica mundial. Punts d'obir per la seua solució», «El problema dels ferrocarrils a Espanya i la solució presentada pel ministre de Foment» i «Nacionalisme i ciutat»—, Pepe Thous Orts —sobre el periodista i escriptor valencianista finat Joan Mateu—, Josep Cervera —«La presència de la dona en la vida moderna» i «Agrarisme valencià»—, Pasqual Asins —«Els problemes de l'ensenyament»—, l'alcalde Ricard Samper —«Autonomia municipal»—, Vicent Alfaro —«El ritme en la literatura clàssica» i «Eduard Martínez Ferrando i algunes idees sobre el valencianisme»—, Josep Maria Bayarri —«El supremisme nacionalista en la literatura»—, Eduard Martínez-Sabater —«Santiago Cebrian, el poeta de la Pàtria»—, un recital de poetes valencians —Francesc Caballero, Pasqual Asins, Bernat Ortín i Enric Navarro Borràs—, Manuel d'Espinosa —«El regionalisme que jo he vist en França»—, Manuel González Mar-

tí —«Ceràmica valenciana»—, Ferran Llopis —«El jardí que necessita València»—, Ernesto Ibáñez —«La Casa de la Ciutat»—, Ferran Vila —«El problema postal espanyol en el seu aspecte regionalista»—, Vicent Marco Miranda —«La República valenciana en l'Estat Federal»—, Marian Garcia Colàs —«Un programa: misticisme o conspiració. El moment actual del valencianisme»—, Eduard Martínez Ferrando —«El problema del Dret Valencià»— i Joan Llorens —«L'actuació valencianista».

Si bé havien començat sota la presidència de Cebrian Ibor, la majoria van caure dins del mandat de Tomàs i Martí, animador de la formació i de la reflexió sobre l'actualitat social, econòmica, cultural i nacional. De fet, va ser el cicle més llarg i sostingut que va fer mai la Joventut Valencianista fins a la Dictadura de Primo de Rivera, «*una gran victòria per al nostre esperit l'haver-hi mantingut totes les setmanes la predicació valenciana*». Una vintena d'aquelles cròniques de Pizcueta en *La Correspondència de València*, amb fragments literals de les conferències, van ser publicades pel gener de 1922 en un llibre homònim, *Dimarts d'amical conversa*, en la Impremta Valencianista. A tall de curiositat, el nom va fer fortuna i fou recuperat en 1979 per Vicent Franch per a titular un programa de ràdio en valencià en Radio Popular de València; també les reunions del Col·lectiu de Mesures Jubilats Freinet que tenen lloc encara a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània porten aquest apel·latiu històric.

4. LA FORÇA DE L'IDEAL: ACCIÓ CONTRA EL DECENCÍS

La nova junta directiva de la Joventut Valencianista que presideix Tomàs i Martí a partir del 28 de gener de 1921 era, de costum, per a un any. Un mes abans, el 13 de desembre de 1920, escrivia des d'Artana a Adolf Pizcueta i es dolia profundament d'un altre desengany amb alguns nacionalistes de ciutat: havia projectat la publicació d'un setmanari —«Nostra Terra», volia anomenar-lo— portaveu de la Joventut Valencianista, que no es publicaria per decisions alienes a ell. Amarg, li escriu que «*el valencianisme és una poma massa plena de verms*» i que cal seleccionar i fugir de mals contactes i cooperacions. Li manifesta que només confia en Pizcueta, en Eduard Martínez Ferrando, Almela i Vives, Cebrian Ibor i Salvador Donderis, i que farà el full quan assolisca una millor situació econòmica. La decepció arriba al punt de dir si no seria millor fer literatura, una tasca més perdurable en el temps que no la política minoritària. «*Hi ha canalles entre els valencianistes*», li reblava uns dies més tard. De nou, calia esperar un vent millor...

Tomàs es rebel·la contra l'estat de les coses. En resposta a uns articles del poeta Daniel Martínez Ferrando en *La Correspondencia de Valencia* sobre el fet que «*va invadiendo la ciudad una plebeyez que atribuía el autor a la invasión de la ciudad por el*

espíritu del campo», ell ho refuta i opina, combatiu, que és a l'inrevés: que la ciutat inunda els pobles amb la seua poca cultura i actituds de descastada. València és vulgar des de fa temps, i remata en l'article «¿Espíritu de campo o espíritu de arrabal?» (LCV, 3 de gener de 1921): «*La ciudad, vista desde el campo, da náuseas, aunque sea luego de unas elecciones, en las que también se descubre inmundicia en los pueblos. Sin nacionalistas ni socialistas sanos habría que inundar las urbes a escupitajos*». No suporta les contradiccions del cap i casal, i es lamenta que en la valencianitat que vol ostentar per les festes de Falles i durant l'any no estiga present la Senyera barrada ni en balcons, ni en els partits ni en els casals fallers, i llança una idea: que algun industrial valencià compre tela quadribarrada a Catalunya perquè és possible que en faça negoci. Ell mateix ho va fer l'any següent, posant a la venda banderes i rodabalcons que anunciava en *La Correspondencia de Valencia*.

El valencianisme ha entrat de nou en la somnolència. A Tomàs, només li plau l'actitud valenta de Carles Salvador —un altre solitari isolat— de crear la «Biblioteca Infant», inicialment una col·lecció de llegendes històriques, biografies de valencians cèlebres i contes infantils. Per manca d'entitats valencianistes solvents i de patriotes rics, hauran de funcionar amb donatius: «*La generación presente no salvará a Valencia. Son las futuras en las que obrará el milagro de la resurrección si nosotros ponemos los medios*» (LCV, 7 de juny de 1921).

Mentre prepara els exàmens de juny de 1921, es refugia al molí de Baix d'Artana, propietat de la família. Ahora, fa eixides arqueològiques als castells de la Vall d'Uixó i de la Vilavella, a un poblat iber de la rodalia i als escenaris de la revolta morisca de

1525, afició transmesa per son pare i que mantenia almenys des del 1913, quan va trobar amb Andrònic Pla l'anomenat «Ídol d'Artana» a la partida de la Torreta. Va alguna vegada a València per la commemoració del 29 de Juny com a president de la Joventut Valencianista, fa una conferència a la Vilavella sobre valencianisme i llengua —3 de juliol de 1921— i recull algunes pregàries en valencià pels pobles que visita per al projecte d'Àngel Sánchez Gozalbo en la Societat Castellonenca de Cultura. Ja alliberat de l'estudi, prepara el II Aplec amb els simpatitzants de Betxí i Artana, per al qual busca també delegats a Castelló de la Plana i a València. Calia aprofitar els buits de l'estiu per fer propaganda i es desplaçava sovint a Betxí, feia contactes a Onda i a Vila-real.

Pizcueta, col·laborador fidel, aportà tot el seu esforç des de València i li feu d'enllaç. Va fer imprimir mil còpies del fullet informatiu i els va distribuir a qui Tomàs havia demanat, li portà plaques per a la càmera fotogràfica, la Senyera de la Joventut Valencianista i segells de contribució per a la futura Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (APEV) que projectava Carles Salvador. La sort, però, no estava de cara: de la data prevista per al 17 de juliol, passà al 31 de juliol tenint en compte les festes locals i la collita de la garrofa. Per les cartes podem conèixer el parer dels valencianistes capitalins, que comentaren a Pizcueta que l'aplec «*s'organitza de cuansevol manera*», és a dir, que s'estava fent sense planificació. Tomàs va estar temptat «*d'engegar a fer punyetes lo de l'aplec*» i que fora només una reunió comarcal després de totes les gestions que havia fet. Les cartes i les postals sobre els preparatius se succeeixen amb més freqüència: els de València tornen a suggerir un ajornament de l'aplec, però Tomàs s'hi nega en redó. Farà camí amb ells o sense ells, i

només espera l'assistència de Cebrian Ibor i de Pizcueta. L'enuig amb els de ciutat és monumental. Finalment, s'ha escampat la publicitat a diversos pobles, i diversos seminaristes —entre ells, Vicent Pertegàs de Tales— han ajudat en la difusió. Sembla que la convocatòria ha despertat la curiositat.

A pesar de tots els obstacles i condicionants, el II Aplec de Solitaris va tindre un èxit notable al parer de Tomàs: «*n'estic satisfet*», «*una saludable esperança*», comentava a Pizcueta, que no hi va poder acudir. Pretenia que fora més transcendent que aquella provatura de l'any anterior i que en resultara algun acord d'actuació per a l'expansió de la idea. Aquell 31 de juliol de 1921, després de «*la bendicció de la bandera i la celebració d'una missa*» a càrrec del rector d'Artana —Mn. Facund Manzana—, en una sala de l'ermitori es reuniren en assemblea i llegiren les adhesions a l'acte: set d'entitats culturals i polítiques i huit de personals. Els 25 assistents —de València, Castelló, Vinaròs, Benassal, Betxí i sobretot Artana— van escoltar el discurs del Dr. Manuel d'Espinosa en què convidava els solitaris a revalencianitzar València i defensava la creació d'una oficina de propaganda que recollira les dades de simpatitzants del valencianisme, sobretot els de clara influència social. Era la mateixa línia de treball de Tomàs i Martí. Tot seguit, Carles Salvador va exposar la creació de l'APEV i es prengueren uns acords que marcarien el carisma de la resta de convocatòries: celebració d'un aplec anual en localitats diferents; creació d'oficines comarcals de propaganda; demanar als alcaldes valencians que subvencionen l'ensenyament en valencià i als bisbes que impulsin la catequesi i la predicació en valencià; impulsar la formació i l'organització agrària a imatge de la catalana, i adhesió i col·laboració amb l'APEV. Després de dinar, unes fotografies

per al record i míting obert a la Casa de la Vila de Betxí, amb intervencions de Vicent Tomàs sobre la relació entre el valencianisme i l'agrariisme, i unes paraules finals d'encoratjament del castellanenc Francesc Baidal.

Una part d'aquells compromisos es van concretar de seguida: el 12 d'agost es reunien a la Unió Valencianista diversos presidents d'entitats valencianistes per a tractar la constitució de l'APEV de Carles Salvador i s'acordà la creació d'una Oficina d'Acció a Benassal. De la trobada de presidents —Tomàs havia delegat en Pizcueta— van eixir onze entitats protectores i vint-i-quatre socis individuals, i un soci va donar 200 pessetes per a una publicació per a escoles i parròquies; presumim que era Gaetà Huguet, gràcies al qual es va publicar el primer i únic llibre massiu de l'APEV d'aquella etapa: el catecisme *Breu instrucció de la doctrina cristiana* —juliol de 1922—, de Carles Salvador i Mn. Eloi Ferrer. Al setembre de 1921 ja estava constituïda aquella Oficina d'Acció al domicili del mestre (carrer dels Cavallers, 10) que s'havia d'encarregar de captar suports i recursos i de planificar l'activitat de l'APEV, que a més tenia la delegació de la Joventut Valencianista.

Al seu torn, Vicent Tomàs va crear aquell mateix agost el Grup Valencianista d'Artana, la missió del qual seria editar treballs literaris i representar obres del poeta local i president Josep Maria Alba, fer conferències, cursos de llengua i lectura, i una biblioteca de publicacions nacionalistes i agrícoles per a la comarca. Al setembre, intentava armar el Grup Valencianista de Betxí amb una quinzena de membres —presidit per Hermenegild Gozalbo— i enviava fullets de pensament a diversos pobles de la Plana —Borriana, Vila-real, Tales, Onda, Betxí, Nules, la

Vall d'Uixó, Moncofa, Almenara i la Vilavella. En canvi, els grups valencianistes d'Ontinyent, d'Alcoi i de Castelló estaven desorganitzats. Per això, van crear una altra Oficina d'Acció a València, al carrer dels Adreçadors número 2, a càrrec d'ell, d'Espinoso i Cebrian Ibor, en el nou domicili social de la Joventut Valencianista i de Nostra Parla.

Tomàs continua escrivint des d'Artana en *La Correspondencia de Valencia* abans de reincorporar-se als estudis, ara carregant les tintes contra el caciquisme i enunciant els principis per a l'actuació en el camp valencià, ben diferents dels continguts que s'exposaven a la ciutat. Per a ell, hi havia tres pilars: l'agrarisme —alliberament econòmic—, l'anticaciquisme —emancipació política i civil— i el tradicionalisme —elevació espiritual. La comarca serà l'àmbit natural d'actuació, on cal actuar contra els problemes del camp: la misèria, la ignorància, la ineptitud del govern central i el caciquisme, una conseqüència de la política centralista que manipula ajuntaments i posa a dit els governadors que legitimen les barbaritats dels cacics de qualsevol bàndol de torn. Per a Tomàs, la Mancomunitat de Catalunya és un exemple d'innovació que cal imitar en aquesta esfera, i exhorta els valencianistes a estudiar els problemes del camp i els llauradors a unir-se a la causa per tal d'alliberar-se d'aquell jou, exposava en la sèrie d'articles «Los nuevos bagajes de la futura actuación valencianista» (*LCV*, 18 i 19 d'agost de 1921, 2, 6 i 15 de setembre de 1921).

Hi ha un text seu de les mateixes dates, publicat en el *Butlletí de Nostra Parla* de Barcelona, en el qual fa un balanç de l'estat del nacionalisme valencià, vist com a part del «plet definit i conjunt: el de la raça catalana». La situació que descriu és aquesta:

«Ideològicament hi han dues branques dintre el petit nombre d'es-collits que treballen per la nova Pàtria: uns que han fruit de les dol-ceses de la fruita ben madura i són, encara que no ho diguin, panca-talanistes i treballen pel deslliurament de València, Estat de la Gran Catalunya; i altres que més atenen a obcecaments que a la realitat, volent dar-li, al valencianisme, un caire exclusivista i fabricar una personalitat nacional valenciana, ètnica, filològica i històrica amb despulles de les hores de decadència i mixtificacions actuals.

Sortosament no són qui més encarrilen l'actuació aquests darrers, closos en la inacció pel despit i la dèria.

Dintre dels ben encarrilats, uns són platònics aimadors d'un bell ideal i altres no s'avenen amb esperances mantingudes pel somni-ar, sinó a tothora i en tot lloc escampillen la llavor.

Fins fa poc, només s'actuava culturalment, essent el moviment po-lític idea que amagaven uns pocs.

Avui ja hi ha una actuació política marcada, anant-se a guanyar llocs en el municipi de València i en el Parlament espanyol.

Aquesta actuació política fins avui infructífera, la crec precipitada, lo que no vol dir que per disciplina no hi col·labori, i les probables victòries no es fonamenten en una massa valencianista, sinó en contubernis amb els calamitosos partits espanyols que sempre ta-quen. L'actuació política i els contubernis, més que guanyar ele-ments, n'han fet allunyar alguns d'arrel valencianista. [...]

Els nacionalistes de la Ciutat, llevat honroses excepcions, mal que els pesi, no s'han preocupat gens de sostenir i d'escampar l'ideal

per el Reialme, i per això nuclis com el de Castelló on aplegaren a coexistir tres societats regionalistes, i d'on han sortit tres setmanaris, s'han desorganitzat no havent avui més que la Societat de Cultura Castellonenca que edita un Butlletí bilingüe que tracta d'aspectes culturals.

A Alacant va existir una Joventut Regionalista nascuda al caliu del setmanari Pàtria Nova, que només va viure mentre durà aquest. Després hi hagué un diari castellà que feia campanya electoral regionalista que no es preocupava de fer reviure aquell grup aplegant als trenta o quaranta individus que l'integraven.

A Alcoi van constituir també una "Joventut Valencianista", que avui és morta. Mes tots no hem estat conformes amb aquesta manca de compenetració entre la ciutat i el demés del Reialme i havem fet la "Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes". [...] Fruit de l'actuació dels "solitaris" són els grups valencianistes d'Artana i Betxí i la pròxima organització de grups a Vilarreal, Burriana, Ontinyent i Alcoi. Demés hi han delegacions a Benassal, Ortells, Xabea, Concentaina, Nules, Paterna, Burjassot, Cullera. La "Lliga" organitza, demés, conferències i celebra aplecs, havent tingut lloc aquest estiu el segon, en el que es prengueren acords per a la formació del cens valencianista i d'actuació a prop de la clerecia, mestres i metges.

Un dels actius elements de la "Lliga", Carles Salvador, ha fundat aquest estiu la "Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana", que omplena un remarcable buit en l'actuació valencianista. [...]

Per ço dit, no sembla gaire lo fet, mes si diguéssim tot el que aci costa fer una mica...»

Era la realitat; millor airejar-la fora de casa i no perdre simpaties a València remarcant en públic les mancances, els defectes, la falta de compromís i la política en clau espanyola que practicava la Unió Valencianista. Però es necessitaven, ja ho hem dit, i ho diu Tomàs sense veladures. Uns mesos abans, de fet, havia acompanyat Villalonga i Thous Orts a fer un míting electoral a Montant, al districte de Lluçena —28 de novembre de 1920—per a les legislatives del 19 de desembre; tots tres parlaren al voltant del caciquisme i exalçaren Villalonga «*como única salvación contra el yugo caciquista*», ressenyava el seu diari *La Correspondencia de Valencia*. Per només 500 vots respecte del candidat conservador, la Unió Valencianista hi sumava una nova derrota.

Com a president de l'entitat, Tomàs consulta llavors amb Pizcueta que la Joventut Valencianista hauria de posicionar-se «*en primera línia*» contra la guerra del Marroc —acabava de succeir el desastre d'Annual— i contra la reacció patriotera que hi donava suport. Pel que sembla, el seu clam va caure en el buit i s'accentuaren les diferències de criteri no només entre *La Correspondencia de Valencia* i la Joventut Valencianista que presidia, a la qual intentava marcar el camí a recórrer. Internament, la Joventut Valencianista no va compartir la reivindicació amb massa entusiasme: el 12 de setembre li demanava que anara pensant en un nou president, responsabilitat que va assumir el mateix Pizcueta el 25 de novembre de 1921. Cambó havia tornat a la política estatal, acabà pactant amb l'oligarquia agrària tradicional i segellà l'aliança definitiva de la burgesia catalana amb els interessos del poder central.

Allò presagiava preses de posicions divergents i, finalment, escissions. Vicent Tomàs detectava ja a finals de 1921 que *La*

Correspondencia de Valencia prenia altres rumbos i que l'esforçada activitat que duïen a terme era invisibilitzada. Al diari, de fet, es redueix a la mínima expressió —fins a desaparèixer— la secció «Acció valencianista», la qual donava notícia de qualsevol moviment de les organitzacions juvenils. La sensació s'agreujà en 1922, i pel maig escrivia en el nouat *El Crit de la Muntanya* que «*el orgue dels valencianistes, segons se diu a voltes, s'espolsa la valencianitat de les seues planes. Pareix que toquen a recular*». Tomàs, ara sense càrrecs obligats en l'AEN, en Nostra Parla o en la Joventut Valencianista, manté la publicació en el diari d'alguns temes escolars i glosses d'efemèrides; poca cosa més. Mentre acaba els darrers cursos de Medicina (1922-1923) posarà tot l'interés en la difusió i l'alimentació de la doctrina agrarista que emanava del seu nacionalisme d'acció.

5. CONSPIREM, QUE JA COLLIRAN...

La profunda crisi agrària que patien, entre altres, les agricultures de la Plana i de l'Horta des de la Gran Guerra anava remeient cap al 1922, però els llauradors no milloraven les seues condicions de vida. La pressió del caciquisme local —sucursalista del provincial i de l'estatal— era un fre per a qualsevol redempció, en terminologia de l'època. Buscar un espai polític fora del cap i casal topava, sense remei, amb l'estat de les coses que hem descrit més amunt i amb un misoneisme immobiliària que minimitzava l'eficàcia dels intents de portar el nacionalisme al camp, tal com s'havia imposat el protagonista d'aquestes pàgines.

Al febrer de 1922 apareixia el primer número d'*El Crit de la Muntanya*, subtitulada «*fulla mensual valencianista agrària*», el qual dotava els Solitaris d'un mitjà de comunicació més àgil i de distribució massiva entre els destinataris efectius i potencials dels ambients rurals. Si prenem com a certes unes paraules de 1923, el full arribava a més de cent pobles valencians, «*i a més és enviat a totes les localitats de parla valenciana de Castelló*» (ECM, 15 de maig de 1923). Era un desig personal de Tomàs des de finals de 1920, com hem vist: disposar d'una publicació pròpia de la Joventut Valencianista, aquell nonat «*Nostra Terra*». El seu entestament va poder més: no volia permetre que tota la

tasca que despleguava, i que fins i tot li costava diners de la butxaca, s'esvaïra com fum de canyots. Hi calia un portaveu valent i combatiu, no tamisat per ningú, que manifestara a les clares els anhels i els assoliments del moviment.

La capçalera no induïa a equívocs: un llaurador valencià armat d'una corbella i de la Senyera barrada, i com a fons la silueta de la part de la serra d'Espadà que es veu des de la Plana. S'imprimia a la Tipografia de Ramon Soto —carrer de Quart, 64—, quan Vicent Tomàs era a València finalitzant els estudis. El primer número d' *El Crit de la Muntanya* tingué només dues pàgines —un fullet de dimensions reduïdes a dues cares—, i a partir del número següent adquirí la grandària definitiva de 220 x 200 mm, amb una extensió variable de dues, quatre o fins i tot huit pàgines en algun número especial. Tal oscil·lació s'explica per la modèstia amb què naixia, per les aportacions de les subscripcions —mitja pesseta per trimestre—, dels donatius puntuals o extraordinaris derivats dels darrers aplecs de la Muntanyeta de Sant Antoni de Betxí i dels actes de propaganda que conduïen sobretot Pizcueta i Tomàs en alguns pobles de l'Horta i de la Plana —Nàquera, Paterna, Meliana, Almàssera, Montcada, Burjassot, Almenara, Betxí, Artana, Vila-real o Tales, però també a Hortells, Carlet, València o Ontinyent. En l'apartat «Com viu "El Crit de la Muntanya"», disposat en un raconet a l'última pàgina de cada número, publicaven mensualment la nòmina dels col·laboradors econòmics i les quantitats que hi aportaven. En les llistes, sempre curtes, figuren de forma abreujada metges, regidors d'ajuntament, mestres, apotecaris, llauradors, estudiants, erudits, algun patrici cultural, botiguers, periodistes, eclesiàstics... A més, Vicent Tomàs va posar a la venda banderes i rodabalcons barrats per a festes i actes públics al seu domicili

de València, just quan naixia *El Crit de la Muntanya*. Fins i tot va escriure a Mn. Antoni Maria Alcover, artífex del Diccionari Català-Valencià-Balear (DCVB) en preparació per oferir-se a fer cèdules i poder traure uns diners per sufragar-ne les despeses:

«Feia temps que volia posar-me en relació amb vosté per a col·laborar en l'obra de recerca dels mots dispersos que formen el tresor de nostra llengua. Alhora que un desitg de patriotisme, una altra finalitat m'empeny a posar-me a les seves ordres.

Sé que vosté retribeix aquesta col·laboració.

Espere em dirà les condicions i el que tinc de fer per a ajudar. Visc a Artana durant les vacances escolars i aquesta comarca, Serra Espadà de Castelló, és de les menys conegudes filològicament. Crec que alguna paraula nova podria aportar-se al Diccionari.

L'afany de la remuneració no's per dar-me cap satisfacció personal sino per vore la manera de dur-li alguna minsa ajuda a «El Crit de la Muntanya», humil publicació que dirigixc, única en nostra llengua que existix ara al Reine de Valencia.»⁵

Alcover li va respondre el 15 de setembre, però no sabem en quin sentit. Allò cert és que Tomàs no consta en les llargues relacions de col·laboradors del futur DCVB.

Dels continguts de fons que tracta *El Crit de la Muntanya*, en va parlar en detall el professor Vicent Franch (1980: 251-277),

5 Carta de Vicent Tomàs i Martí a Mn. Antoni Maria Alcover, 3 de juliol de 1922.

que els agrupava entorn de quatre grans eixos: el nacionalisme, l'anticentralisme i l'anticaciquisme, l'agrarisme i, finalment, l'oposició a la guerra del Marroc. Al costat d'aquest ideari i actuació política, cal posar en valor la quantitat ingent de notícies breus d'arreu del País Valencià i de tota mena —detalls minúsculs de vegades, però situats perfectament en l'espai i el temps— de què ens forneix el full agrarista: actes culturals, conferències de propaganda, coneixences entre valencianistes allunyats per la distància i amb altres nacionalismes ibèrics, homenatges, premis i concursos literaris, novetats editorials en valencià, constitució d'agrupacions locals d'actuació valencianista, pinzellades sobre el caire que prenen les polítiques lingüístiques d'algunes institucions, etc. Moltes d'aquestes informacions són difícils de rastrejar en cap altre mitjà escrit, d'ací el valor afegit que tenen per a la reconstrucció de la història del valencianisme i d'altres fets connectats. Qui subscriu aquestes línies sent l'obligació íntima de reconèixer que deu a les seixanta-dues pàgines que integren la col·lecció completa una gran part dels seus treballs d'investigació, suscitats a partir d'algunes de les nòtules que proporciona.

El Crit de la Muntanya —dirigit i nodrit per Vicent Tomàs, amb el concurs fidel d'Adolf Pizcueta— va publicar amb una «*ortografia possible*» dènou números entre febrer de 1922 i agost de 1923. De vegades va viure amb dèficit i són habituals els precés a contribuir a la causa. Per la correspondència de Tomàs amb el jove arqueòleg Francesc Esteve podem saber que després de l'aplec de 1923 prosseguia l'activitat per a la creació d'un Directori Valencianista a Castelló, format inicialment per Joan Baptista Porcar, Francesc Esteve i Emili Calduch. L'artanenc, ja llicenciat i metge ajudant a Vilafamés, tenia la intenció de con-

tinuar publicant *El Crit de la Muntanya* al setembre i demanava originals; a més, ara lluny de València, a partir d'octubre volia domiciliar-lo a Castelló si hi trobaven una impremta econòmica. Esteve va fer alguna gestió amb l'impremer Vicent Bayo, però la represa no fou possible. L'immediat «Real Decreto dictando medidas y sanciones contra el separatismo», de la Dictadura primoriverista publicat el 19 de setembre de 1923, tallava de soca-rel qualsevol intent i afectava, també, l'activitat modesta però sostinguda dels Solitaris:

«De los males patrios que más demandan urgente y severo remedio es el sentimiento, propaganda y actuación separatista que viene haciéndose por audaces minorías, que no por serlo quitan gravedad al daño, y que precisamente por serlo ofenden el sentimiento de la mayoría de los españoles, especialmente de los que viven en las regiones donde tan grave mal se ha manifestado.»

Una altra plataforma que hagué de silenciar-se fou *Pàtria Nova*, capçalera setmanal recuperada al març de 1923 per Adolf Pizcueta, Tomàs, Miquel Duran i Tortajada i Carles Salvador, entre pocs altres. Havia estat el portaveu de la Joventut Valencianista entre març i agost de 1915 i ara tornava amb un to molt crític, filocatalanista i antiratpenatista (Cucó 1971: 174), contra la monarquització de la dreta valencianista de *La Correspondencia de Valencia*. Era el mitjà d'expressió urbà d'aquell grupuscle ja escaldat que no volia fer més concessions. Disposar de la veu radical de *Pàtria Nova* facilitava que Tomàs es dedicara «de ple i casi absolutament a la predicació pels pobles i a realitzar un intens apostolat agrari, molt beneficiós per al valencianisme» (ECM, 15 d'abril de 1923) i enfocava aquella tasca en *El Crit de la Muntanya*.

Tornem a principis del 1922, al Tomàs i Martí lliure de càrrecs a ciutat i maquinant com articular aquell nacionalisme que està espolsant-se a correu la Unió Valencianista. Alliberat de les obediències que arrossegava des del 1918, connecta amb el socialisme que encapçala a València Isidre Escandell i amb la reorganitzada Joventut Nacionalista Obrera, presidida per Josep Cano Marqués. Tomàs juga totes les cartes amb ideologies que poden impregnar-se de l'autenticitat de l'esperit valencianista, amb transversalitat, per això defensava davant les crítiques del castellonenc Ferran Puig que:

«Soc qui més dels valencianistes s'ha posat en contacte amb el poble des de les planes de periòdics d'extrema esquerra i de dreta i en la tribuna ciutadana, des de la Casa del Pueblo als centres catòlics i en els pobles parlant en centres socialistes, republicans, caciquils, catòlics, musicals, agrícoles, en la plaça pública, en l'escola i fins en dependències d'esglésies, i puc afirmar-li que si tots els valencianistes haveren anat al poble, més estaria este amb nosaltres, malgrat el vidical que alguns han abocat damunt nosaltres per a allunyar-nos de les multituds. No tenim al poble perquè no l'ham buscat.»⁶

La causa, l'única causa per a ell, l'obliga a fer tots els papers possibles de l'auca per arribar més lluny. No sempre va trobar els millors aliats, però. Els temps de crisi tenen això.

Per l'abril, passa les vacances de Pasqua trescant per les muntanyes d'Artana i estudiant de valent per poder dur a terme el III Aplec de Betxí a l'estiu. «Per les hores no tinc altra núvia que la

6 *Libertad*, 20 d'abril de 1922.

Pàtria», confessava a Pizcueta després d'un trencament amorós. Així, intensifica els actes en centres republicans, està en contacte amb l'Agrupació Regionalista que el Dr. Lluís Mompó ha pogut armar a Ontinyent com a membre dels Solitaris, posa molts esforços en els Grups Valencianistes de Betxí i de Vila-real, i pretén que el III Aplec faça una sensació de seriositat perquè, a pesar de despertar interès, la gent dels pobles veu «com una broma aquesta iniciació nacionalista».

La detallada preparació de l'aplec de 1922 es desprén de la lectura de les cartes amb Pizcueta. L'artanenc en té bones impressions per la difusió dels pasquins de propaganda que han fet els delegats per Betxí, Artana, Borriana, Nules, la Vilavella, la Vall d'Uixó, Vila-real, Tales, Benassal, València i Castelló, i pels anuncis inserits en la premsa en forma de nota explicativa; el problema del transport està resolt i Pizcueta ha fet des de València una tasca formidable. Tomàs era exigent: demanava en la mateixa mesura que donava. El diumenge 9 de juliol era el dia, quinze dies abans de l'Assemblea de Nostra Parla a València que estaven anunciant des del juny. La crida (LCV, 27 de juny de 1922) resultava ben efectista:

«Al aplec de Sant Antoni poden acudir tots, no ja els que tinguen feta una professió de fe regionalista, valencianista o nacionalista, sino tots aquells de tots los camps polítics i confesionalismes que sapien un moment sentir-se per damunt de tot fills de la terra on naixqueren i vullguen cooperar al seu engrandiment espiritual i material.

*iEls que tinguen feta una promesa de valenciania, no deuen faltar!
iEls que vullguen que mude l'actual estat de coses i que un sentiment de justícia i veritat impere en nostra terra, deuen acudir!*

iEls perjudicats econòmicament per la funesta política del Govern Central i desatesos per este en les seues queixes, deuen dur allí la seua protesta!

iEls que enamorats del passat gloriós del terror valencià vullguen que de nou allumene el esplendent sol de la grandesa en la Pàtria Valenciana, deuen dur el seu anhel a Sant Antoni de Bechí!

Els que simpatitzant en l'acte no puguen acudir, poden adherir-se enviant la seua adhesió personal o col·lectiva, tres dies abans de l'acte, a V. Tomàs i Martí. Artana (Castelló).»

Les expectatives es van acomplir: «A les primeres hores del matí, sobre l'hermita de Sant Antoni onejava la bandera valenciana» i hi anaven afluïnt els grups a peu. Cap a les onze van llegir les adhesions —ara augmentades a quaranta-quatre de personals i setze d'entitats— i uns dies més tard n'arribaven més per correu retardat. Després d'unes paraules de Vicent Tomàs i Martí sobre la significació de l'acte i el repàs dels acords de l'aplec anterior, diversos oradors —Tomàs, Manuel d'Espinosa, Adolf Pizcueta, Marià Ferrandis i Josep Martín— van exposar la necessitat d'escampar-se arreu del país i la conversió dels grups nacionalistes actius a Artana, Betxí i Vila-real en nuclis locals de la Joventut Valencianista, per a la creació d'una Federació de Joventuts. Tot seguit, Tomàs va recordar quines eren les bases d'actuació del valencianisme i insistí en l'ús de la llengua en totes les circumstàncies. Sobre això, acordaren felicitar la Diputació de València per l'aprovació recent de la cooficialitat lingüística —asimètrica, afegim— i demanar a les diputacions de Castelló i Alacant un tracte similar. Parlaren també d'incrementar les publicacions periòdiques per mantindre el contac-

te dels valencianistes, ja que aleshores només existia *El Crit de la Muntanya*, i Adolf Pizcueta exposà l'interés de la pròxima Assemblea de Nostra Parla d'Enaltiment de la Llengua Valenciana. Finalment, Tomàs va prendre la paraula per tractar el problema irresolt de la taronja i donà algunes recomanacions d'actuació que no ens han arribat per les cròniques. A més, s'informà de la celebració al setembre d'un aplec a Ontinyent, organitzat per l'Agrupació Regionalista, i que la trobada de Solitaris del 1923 es faria a Vila-real, on hi havia un grup valencianista molt actiu encapçalat per Seraff Lloret. Cap dels dos va arribar a bon port, «*per contingències imprevistes*», i el de 1923 tornà a tindre lloc a Betxí.

Hi ha un fet que interessa comentar sobre el caire que va prendre la convocatòria en 1922. Més amunt hem comentat que Tomàs optà com a estratègia d'acció política, ja d'entrada, per la captació dels intel·lectuals locals: calia conquerir el metge, el capellà i el mestre per tal de trencar la preeminència caciquil als pobles. Eren els sembradors. Si revisem la nòmina detallada d'assistents i d'adherits, se sumaren a aquell aplec diversos metges, mestres, preveres i seminaristes. Això darrer ha sonat sempre un poc estrany: com podia ser que aquell jove nacionalista, lliurepensador, maçó, combatiu en la premsa, republicà i simpatitzant del socialisme atraguera uns perfils tan conservadors a les accions que organitzava? La frustració de Vicent Tomàs era per què no podia haver-hi un ampli republicanisme, un obrerisme o un sindicalisme valencianista; en canvi, alguns sectors del vell carlisme tradicionalista eren permeables —ni tots ni sempre— a les qüestions econòmiques i identitàries que ell exposava. Era un espai polític a guanyar i, de fet, reflectia la realitat sociològica dels pobles on volia influir.

Tomàs no era l'únic que ho pensava. El Dr. Manuel d'Espino-sa deia el 1921 que calia operar de la mateixa manera que els catalans, atés que «*el moviment catalanista era fill de la labor de molts capellans*» (LCV, 3 d'agost de 1921). Aquest sector, per la seua gran influència social, fou un dels de captació prioritària per a la Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes. La iniciativa obria algunes possibilitats d'actuació real en diversos punts d'interés per al clergat rural, com ara el desvetllament del poble davant la realitat caciquil que els dominava i la reorientació d'una opció política carlista en crisi profunda des de 1919 que no trobava un ideari clar ni un espai pel seu passat bel·licós. La presència de capellans en un projecte com aquest només era possible si no anava en contra de la institució que representaven, i tot indica que aquell valencianisme redemptorista afavoria la presència de tals personalitats. Entre els assistents trobem tres preveres, visibles també en les fotografies: Mn. Facund Manzana —Artana— i els vila-realencs Mn. Pasqual Nácher i Mn. Enric Asensio. A més, es consigna l'adhesió del seminarista Vicent Pertegàs —natural de Tales i membre de la Joventut Catalanista de Tortosa, perseguit per la cúria arran de les seues idees nacionalistes— i d'altres sis capellans: Mn. Joan Granell —Tales—, Mn. Eloi Ferrer —Benassal, professor del seminari—, Mn. Eduard Manzana —Eslida—, Mn. Manuel Rius —Vila-real, canonge—, Mn. Joan Baptista Martínez —Castelló, canonge— i Mn. Joan Puig —Albocàsser. Alguns d'ells i altres van col·laborar en el sosteniment econòmic d'*El Crit de la Muntanya*, com ara el destacat escriptor Mn. Joaquim Garcia Girona, fill de Benassal.

Sobre els factors personals que ajuden a explicar aquesta conjunció presbiterat-intel·lectualitat, cal no oblidar que el clergat

era un dels escassos grups socials amb una formació humanística superior, sobretot a partir de les reformes impulsades pels bisbes tortosins a la darrereria del XIX. En ocasions, s'ha exagerat que el carlisme, al qual s'adscivia ideològicament la majoria del clergat diocesà, fora el rent que inspirà el regionalisme d'una part de la societat i el gir cap a la conscienciació cultural pròpia. Com ha demostrat Pere Anguera (1994: 103 i 131), les reivindicacions foralistes carlines —tímides i poc definides— són tardanes i més per imitació de *«la percepció d'un sentiment àmpliament compartit per la societat, que no pas per una clara decisió ideològica»*. Més que d'una derivació directa, doncs, cal parlar més aviat d'unes opcions personals, no compartides en absolut per tota la institució (Pérez Silvestre, 1995, 1998, 2000, 2007, 2020, 2022).

El aplecs que organitza el moderníssim Vicent Tomàs i Martí tenen, si bé ho mirem, una retirada interessant a les multitudinàries concentracions jaimistes de la dècada anterior. Ell havia conegut aquells aplechs massius de jovenet, atés que a Artana hi havia un nucli legitimista potent. De fet, i ara ve la sorpresa, la majoria dels adeptes a la causa agrarista de Tomàs eren de procedència carlista i, posteriorment, jaimista; per exemple, el mateix president del Grup Valencianista d'Artana —mà dreta seua al poble— era un poeta militant que trobarem en la premsa legitimista castellonenca, amb poemes religiosos i de sàtira política. Si entrem en detall, per aquella premsa desfilaren des del 1910 una sèrie de noms que, uns anys més tard, trobarem al voltant del conreu de la llengua i de l'acord ortogràfic de 1932. Què havia passat en el carlisme? Era el valencianisme polític d'aquells anys un territori exclusiu d'una suposada esquerra —antimonàrquica—, com sembla que ens volen fer veure? D'on

venim? Venim d'un sentiment i d'un interés no exclusius de cap tendència política, i una cosa porta a l'altra: el provincialisme descontent amb el centralisme havia evolucionat en alguns sectors cap al regionalisme, i després cap al nacionalisme —minoritari— per una qüestió de sentiments i d'interessos animats per elements il·lustrats, intel·lectuals. Sense l'element carlista no s'entén aquell valencianisme agrarista en què participaven admiradors de Luis Lucia i del *Diario de Valencia*, capellans, seminaristes, forces vives, on hi havia missa i benedició de senyeres en alguna ocasió. Tomàs i Martí ho sabia bé: per interés calia articular els sentiments isolats, almenys als pobles, per una pura qüestió de supervivència i benestar. València ja era una altra cosa de poetes, de polítics amb estratègia electoral, de diaris que feien concessions a diverses sensibilitats per tal d'ampliar les vendes... Per això ell juga a il·lustrat de poble i a jove promesa, a animeta extravagant a vila i a fogós orador quan és fora d'Artana.

Com li va reconèixer Alfons Cucó en el pròleg al llibre de Vicent Franch (1980: 14-15), era una de les poques figures lúcides que apareixien en la trajectòria del valencianisme d'abans de la Guerra Civil i

«fou, potser, el primer impulsor efectiu d'un "valencianisme popular" del seu temps, i del que fou indiscutible cap generacional. I això sense dubte no fou fàcil a aquell segment cronològic entre 1919 i 1923 [...], uns anys en els quals, l'incipient moviment valencianista es veuria obligat a resoldre determinades disjuntives, producte de la seua pròpia recerca d'un espai polític definit.»

Aquell III Aplec de 1922 va ser la millor mostra del que dic: cinquanta-cinc assistents de tot l'abast sociològic possible do-

naven esperances per al futur, i algú —no ell— en faria bona collita. «*Els nostres nets*», augurava.

Pel juny de 1922, Tomàs i Martí s'havia iniciat en la lògia Federació Valentina número 93 de València, amb el nom simbòlic de Cagliostro. Prenia el nom del sicilià Comte Alessandro di Cagliostro, metge, alquimista, ocultista, rosacreu i alt maçó que va recórrer les corts europees del segle XVIII. Tomàs va introduir el seu germà Joan —Eliseo de Castro— i l'oncle Joan Martí —Montaña— en aquesta lògia pel desembre de 1922 per mitjà de Manuel d'Espinosa, que n'era Venerable Mestre. A finals de 1922, va ajudar a la fundació del Triangle La Muntanya de Nules, presidit per Pedro Alagarda. No és gens casual: l'artanenc ja estudiava des del 1919 les doctrines espiritualistes, teosofistes i espiritistes, i demanava orientacions per carta a Pompeu Gener sobre la qüestió. A més, a propòsit de les relacions amb Espinosa i dels apel·latius relacionats amb la muntanya, tot encaixa amb les seues preocupacions i amistats del moment. El 30 de juny de 1923, a iniciativa també de la Federació Valentina, es creava a València la lògia Les Germanies Número 6, que desenvolupava els treballs en valencià. La seua característica més notable va ser la presència de nombrosos intel·lectuals i de membres del valencianisme polític, com Àlvar Pascual-Leone, Marià Ferrandis, Vicent Tomàs, Josep Sancho, Adolf Pizcueta, Josep Cano Coloma, Tomàs Fabregat i Francesc Soto (Sampedro Ramo, 2016). I, encara, des del 17 d'octubre de 1922 va ser vocal del comitè de la Lliga per a la Defensa dels Drets de l'Home i dels Pobles de la ciutat de València, presidit per Ricard Muñoz Carbonero.

Després de l'aplec, la fita següent era l'Assemblea de Nostra Parla, entitat presidida per Soto, precisament. Del 23 al 26 de ju-

liol es va reunir a la Diputació de València una àmplia representació política i cultural de la societat valenciana per reflexionar sobre l'estat social de la llengua i fer propostes per tal d'«*augmentar el seu cultiu i elevar la seua dignitat*». Les ponències, demanades per Nostra Parla a especialistes, tractaren sobre el valencià en la premsa —Josep Navarro Cabanes—, en la funció notarial —Francesc Pons—, a la Universitat —Vicent Jiménez—, en la medicina —Àngel Sánchez Gozalbo—, a l'escola —Vicent Nicolau Balaguer, Empar Navarro—, a l'Església —Hernan Cortés Pastor—, als tribunals —Ferran Cuesta—, als ajuntaments —Ricard Samper—, a les diputacions —Francesc Moliner— i a la llar —Ricard Muñoz Carbonero. Presidí l'Assemblea Manuel d'Espinosa, i Adolf Pizcueta n'actuà com a secretari. L'assistència de Vicent Tomàs i Martí queda provada per la lectura que va fer del text enviat per Francesc Pons sobre el notariat, per les intervencions i puntualitzacions als ponents, pels compromisos que hi adquirí —per exemple, redactar una carta al Col·legi de Notaris per a un homenatge al seu admirat Carles Ros— i, poc després, per la tasca informativa de les conclusions que va fer en actes públics a Artana —30 de juliol de 1922, amb uns 200 assistents— i a Betxí —6 d'agost de 1922.

Més enllà del valor de les ponències i de l'ambient d'entesa i eufòries, tot feia veure que les sessions d'aquells tres dies marcarien «*l'inici d'una nova època per al valencianisme després d'aquesta manifestació "d'agermanament" dels polítics valencians*» (Graña 1995: 74), una mena de Solidaritat Valenciana. Tot era eufòria: aquell combatiu Félix Azzati —el ponent inesperat— s'havia convertit ara en el més valencianista de tots, lloava la religió... Tot era molt estrany i, de forment, ni un gra: promeses en el buit i propostes de titular a càrrec dels polítics

estratègics de sempre. Només Nostra Parla es va arromangar després d'aquelles sessions per fer possibles les conclusions i envià cartes i telegrams a les altes esferes. Un dels compromisos adquirits havia de ser la convocatòria d'una Assemblea de Pensament i Acció Valenciana a Alacant, amb l'acceptació del president de la Diputació d'allà, present en l'acte. Tot i els treballs d'organització dels valencianistes, no arribà a fer-se mai: pel setembre de 1922 volien reunir-la a València, i pel desembre d'aquell any s'havia convertit en una idea particular de Carles Salvador i Vicent Tomàs per a les comarques castellonenques. No va ser possible, i així ho explica Vicent Simbor:

«Encara Vicent Tomàs i Martí, amb la col·laboració de Carles Salvador, pretengué d'organitzar per a l'octubre d'aquest mateix any 1922 una Assemblea de Pensament i Acció Valencianista, que, a imitació de la Conferència Nacional Catalana, que havia originat Acció Catalana, desembocàs en un partit valencianista integrador de republicans, carlins i diversos grups valencianistes. Finalment, en vista de la despreocupació general, Tomàs i Martí mantingué el projecte, però reduït només a les comarques castellonenques. A El Crit de la Muntanya, que ell mateix editava, i a l'Oficina d'Acció de Benassal, de Carles Salvador, arribaren centenars d'adhesions, però a la fi l'assemblea no arribà a convocar-se.»⁷

Vicent Tomàs i Martí, acostumat i conscient, va topetar amb la manca d'interés d'aquells partits cap a la iniciativa. Només podia intentar-ho en la seua modesta àrea d'influència: *«De les terres valencianes, ningunes més despertes al esperit naciona-*

7 Vicent SIMBOR. (2008) *Carles Salvador (1893-1955)*, p. 42-43.

lista que les comarques castellonenques. Per casi tots els seus pobles es troben adeptes i en alguns incipients o prometedores agrupacions» (ECM, 15 de desembre de 1922). Van parlar amb Salvador Guinot, polític maurista i president de la Societat Castellonenca de Cultura, per demanar-li la seu per a la reunió, però els la negà. Com explica Vicent Franch (1980: 246-249), «al nacionalisme encara li mancaven moltes hores de vol per adonar-se'n que el clima polític que tan durament criticaven no els hi anava a donar tan fàcil un espai des d'on influir».

Tomàs té encara un peu a Artana i un altre a València, on ha d'acabar el darrer curs de Medicina. La seua estratègia no canvia: predicar als pobles, organitzar i alimentar grups locals com els d'Artana, Betxí i Vila-real, on arribà a conferenciar sobre agrarisme per a unes 400 persones a la Societat Coral Els XIII —24 de setembre de 1922. Vila-real es revela com una gran esperança per al valencianisme i hi posa tot l'esforç: hi ha regidors que l'escolten, una bona base de militants, donatius per a *El Crit de la Muntanya*, actes culturals, simpaties del clergat..., però també pressions a «l'autoritat municipal, supeditada al caciquisme del republicà lerrouxista [Fernando] Gasset» (ECM, 15 de juliol de 1923), que poc després impediran que es convoque el IV Aplec a Vila-real i haja de tornar a Betxí.

Per fer-nos una idea dels continguts que tractava Tomàs en les prèdiques agraristes, val la pena reproduir uns passatges de la crònica d'aquell acte massiu que va escriure sota una vella suera espadànica (LCV, 29 de setembre de 1922):

«Començà l'acte amb la presentació del conferenciant Serafí Lloret [...]. Tot seguit desenrollà el seu discurs Tomàs i Martí, presen-

tant primer una visió sintètica de la Història valenciana, defensant alguns equívocs de la Història malejada per l'ensenyança oficial i remarcant el contrast que oferixen les glòries aquelles i la podridura de l'Estat Central i els seus homes.

En poques paraules posà de manifest les conseqüències del mal govern en política agrària, el fracàs de l'unitarisme i la renaixença dels esperits nacionals. A l'arribar a aquest moment donà unes explicacions escaients sobre els conceptes de Nació i Estat. I després relligà el despertar nacionaliste dels pobles ibèrics amb els innombrables casos nacionalistes de l'Europa actual.

Detingudament parlà de la Renaixença valenciana, dels precursors Carles Ros fins a Llombart, del moviment romàntic floralista, de les afirmacions polítiques del valencianisme i dels seus punts de reivindicació de la llengua, de l'esperit i del dret a governar-nos, encara que sols sia per no tolerar la mala administració de què ens fan objecte des de Madrid.

Explicà també la situació del llaurador valencià, que era com un nou Prometeu lligat a la terra, feta sang per la seua suor. Parlà del problema de la taronja, del Tractat amb Anglaterra i de la indefensió de la Plana, víctima propiciatòria. Els cità l'exemple del llaurador llanguedosià en 1907, que referia Mistral, dient-los finalment que les llibertats no se pidolen, sinó que s'arranquen.

Acabà recomanant que s'agermanaren tots baix la bandera barrada, i fent un cant a Villarreal.

Les últimes paraules del company Vicent Tomàs i Martí foren ofegades per visques a la llibertat de València. Nombrosos amics va-

ren saludar al conferenciant, expressant-li la seua satisfacció per la conferència pronunciada.

Després passetjà per el poble acompanyat per els companys Martín, Vicent, Rius, Ayet, el president dels XIII i altres.»

A València estant, Tomàs continua militant en l'AEN, en la Joventut Valencianista, en Nostra Parla i en l'APEV. Pren part en l'acte conjunt —i únic— del Nou d'Octubre, amb un discurs abrandat i valent sobre la tirania en què viuen els valencians. El trencament amb la política de la Unió Valencianista no obsta perquè coincidisquen en aquesta avinentesa, però ja no compartiran iniciatives ni seu, i la Joventut Valencianista s'instal·la al carrer de Rubiols, número 1 entresol, al barri de Marjalenes. També al mateix casal es domicilia Nostra Parla, l'AEN i la recuperada *Pàtria Nova*: d'aquest setmanari combatiu, que eixia els dissabtes, van publicar 22 números entre març i setembre de 1923, amb alguna intermitència.

Tota l'oposició i els càlculs oportunistes que Tomàs havia trobat en el republicanisme vell contrasten amb els mítings que continua fent amb els companys Pizcueta i Roger Botí en les joventuts republicanes de pobles com ara Burjassot. L'artanenc veu que és arribada l'hora i cal aprofitar-la: en l'article «Avant, germans!», que obri una edició especial d'*El Crit de la Muntanya* amb nova capçalera i coberta d'Ernest Guasp, exhorta:

«Els moments són els més indicats. El fracàs de l'Estat espanyol amb la seua vergonyosa política, la forta empenta del nacionalisme de Catalunya, el malestar per la calamitosa mampresa del Marroc amb els seus dolorosos desastres, han abonat el camp que

fan d'aquesta l' hora única, l' hora històrica que tenim de aprofitar, aqueix moment que un dia truca a la porta de tots els ideals per a ofrenar-los el present de la victòria.

Aixís és, germans, que aquest any venider nostra tasca deu esser lo més intensa que càpia.

Tenim el deure de posar al poble en poc temps al nivell dels acon-teiximents, per a que aquets no passen en va per a València.

Mentres Catalunya i Galícia caminen triomfals, València no deu dormir, no deu restar enverinada d'indolència i indiferentisme.»⁸

Tots els factors que esmenta sobre el «fracàs de l'Estat espanyol amb la seua vergonyosa política» seran els aprofitats uns mesos més tard per al colp militar. No podien ensumar-lo encara, però pel juny de 1923, després de les eleccions, era ja un temor fonamentat: «*Qui sap si la revolta cega que camina amenaçadora significarà algun canvi polític o de règim que mos pillaria sorpresos...*», escrivia Tomàs (ECM, 15 de juny de 1923). Certament, aquest any s'obrí ple d'expectatives i, també, d'amenaçes. Els temps de crisi sistèmica podien despertar qualsevol passió, també entre els militars...

Els mesos anteriors al colp de Primo de Rivera i la fi del «tur-nismo» liberal-conservador són intensos en la vida de Tomàs i Martí: en la recta final dels estudis que el convertiren en metge, col·labora en les entitats que hem anat esmentant, dirigeix i co-

8 *El Crit de la Muntanya*, 15 de gener de 1923.

ordina sobretot la distribució d'*El Crit de la Muntanya* i escriu de tard en tard en *La Correspondencia de Valencia* uns pocs articles sobre racons de la ciutat i personatges en què rebla el clau de la desmemòria valenciana. El 21 de març de 1923 trobem el darrer escrit seu en aquest diari, el que tanta llibertat li havia donat en els primers anys per a l'exposició del nacionalisme. Tres dies més tard, el 24 de març, refundaven el setmanari *Pàtria Nova* i, encara, en la mateixa impremta de Soto, s'estampava un altre setmanari republicà federal del districte de Nules anomenat *Ideal*, de vida efímera. En aquesta ocasió, Tomàs ajuda el seu oncle lliurepensador Joan Martí, militant republicà i candidat en alguna ocasió, i labora a favor de l'advocat Pedro Vargas, que finalment no presentà candidatura a les legislatives del 29 d'abril. Aquesta modesta publicació, molt similar al format d'*El Crit de la Muntanya*, inclou alguns textos en valencià i consignes nacionalistes republicanes autonomistes de Tomàs i Martí —amb el pseudònim «Espadànic»— i de Pizcueta, al costat de publicitat d'*El Crit de la Muntanya*, referències a la dessagnadora guerra del Marroc i al caciquisme que representaven liberals i conservadors. És un altre espai d'influència que Tomàs troba adient, sumat a la inspiració positiva que li aporta Acció Catalana, el moviment polític de 1922 creat pel jovent disconforme amb l'actuació erràtica i oportunista de Cambó, antics membres de la Unió Federal Nacionalista Republicana i intel·lectuals independents.

La reflexió al voltant de l'agrarisme que havia fet fins aquell moment el nacionalisme, però, resultava insuficient per a Tomàs i Martí, que, insatisfet, reclamava a l'abril del 1923 des d'*El Crit de la Muntanya*: «fins a d'ara el valencianisme ha deixat ben sentada la seua situació ideològica en els camps de l'esperit i la cultura, però no ha llançat un credo de política agrària a base d'una fona-

mentació material de la plena renaixença de València, [...] interès primordial de tots nosaltres, [...] i més ara al vore que els nuclis més ardits de valencianistes són els dels pobles rurals i les ciutats eminentment agràries». L'article «La política agrària del valencianisme», sense signar i atribuïble a ell, és una reflexió més profunda sobre les necessitats de l'agricultura valenciana, que desembocarà en el manifest «Als llauradors valencians» del IV Aplec, una concreció de les seues observacions i reivindicacions treballades durant anys. Hi parla de la política que més interessa a les exportacions valencianes, sobre la necessitat d'un ensenyament tècnic, dels crèdits agrícoles, de la millora dels regs i de les vies de comunicació, de la reorientació dels sindicats agraris perquè siguen eficaços i dels problemes de la tinència de la terra. I assegura que «els moviments semblants al nostre [...] no han tingut verdadera importància fins que no han incorporat als seus programes les reivindicacions agràries i s'han convertit en portaveu dels llauradors». La història es repeteix, diuen.

El frustrat aplec a Vila-real no obstà perquè el 5 d'agost de 1923 tinguera lloc a Betxí el IV Aplec. Unes setmanes abans, al juliol, feia una conferència a Tales i creia possible constituir-hi un grup valencianista. A més, els mestres Joan Manuel Borràs, Carles Salvador i ell mateix tenien el projecte de crear a Hortells una altra «oficina dispersa de propaganda» per a difondre la labor de l'APEV i l'agrarisme. El IV Aplec no fou publicitat per la premsa amb la mateixa intensitat que els anteriors; l'ambient estava enrarint-se com més va més. A pesar de la presència minvada a 21 assistents, 15 adhesions personals —tres d'elles, de capellans— i 10 d'entitats, a la Muntanyeta de Sant Antoni es van prendre unes quantes decisions importants per al moviment agrarista. La més rellevant, ja ho hem comentat, és el ma-

nifest «Als llauradors valencians» que ell havia preparat i va ser aprovat per l'assemblea, publicat en els números d'agost d'*El Crit de la Muntanya i Pàtria Nova*:

«Llauradors: Els elements valencianistes, allunyats de tota banderia política caciquil, fictes només els ulls en el benestar material i exaltació espiritual de València, som els únics que podem parlar-vos el llenguatge de la veritat i la raó.

Vosaltres, víctimes propiciatòries i inconscients de l'actual política espanyola de brutícia i atropell, haveu girat els ulls cap a les inspiracions madrilenyes, oblidant la vostra natural i verdadera Pàtria: València, integrada per les terres d'Alacant, València i Castelló.

Al fugir de vostra vera Pàtria haveu caigut en mans d'un Estat enemic de vostra economia.

València paga a l'Estat espanyol una considerable cantitat de milions i l'Estat espanyol a penes si invertix una misèria per al nostre millorament, malgastant en mampreses calamitoses com la guerra de Marroc el producte de la vostra suor o fent dels vostres diners posats a mans del caciquisme una força tiranitzadora.

Demaneu lo just i vos ho regategen, i si conseguí un poc, centenars de vegades guanyat i pagat, vos ho donen com una gràcia extraordinària, significat sovint una claudicació de la vostra consciència, demanant-vos un agraïment mai mereixcut.

Centenars de pobles valencians no tenen ni una mala carretera, i les poques que hi ha millor poden comparar-se a un barranc que a un camí.

Els diners que paguem a l'Estat, en mans nostres sobriarien per a fer carreteres fins als cims de les muntanyes. ¿I sabeu per a què aprofiten? Per a fer carreteres als feudes dels cacics màxims de Madrid o per a dur millores als moros.

Per a la conservació de les poques carreteres roïns que tenim presuposten quantitats que són una risa, havent províncies castelles que a penes produïxen res i tenen més assignació que la rica València que tant paga i tant produïx.

La nostra agricultura viu orfe de tota guia cultural, estacionària en el primitivisme moresc, tot perquè l'Estat espanyol no ha organitzat com cal l'ensenyament agrícola per mig d'escoles pràctiques i de curssets ambulants i conferències que duguen a tots els racons la llum de l'Agricultura moderna.

Quan vosaltres, llauradors valencians, esteu afligits per les males anyades o per les plagues i accidents que destrüïxen la recompensa i el fruit del vostre treball arrasant les collites, teniu de caure en mans de l'usurer que vos ofega amb rèlits escandalosos, tot perquè els governs d'Espanya no tenen organitzat com cal el préstec agrícola i les caixes rurals, que a rèlit insignificant i lògica garantia deixen quantitats per a salvar de les situacions angunioses o per a mampendre el millorament dels cultius.

La política aranzelària d'Espanya fa de les maquinàries agrícoles un objecte de cost fabulós i difícil adquisició, dificultant també el lliure comerç d'abonos que a penes si es produïxen a Espanya, que són indispensables, com a aliment per a les plantes i per a tot cultiu raonal e intensiu.

No és prou pagar milions i que no ens facen res, sinó que lo més greu i lamentable és que l'Estat espanyol impedis la prosperitat de les terres valencianes.

Les vostres collites estan desamparades per culpa de la política proteccionista de l'Estat espanyol que, per a que mengem els valencians el pa i la carn cars, afavorint a les terres castellanés, perjudica la nostra agricultura, que necessita una política lliurecanvista.

Espanya a penes si ens compra res. Produccions com la taronja van casi íntegres a l'estranger. L'import de l'exportació tarongera ha sigut algun any de 140.000.000 de pessetes. En canvi, el total de lo venut a Espanya representa unes 750.000 pessetes tractat.

Tot lo espanyol que perjudique a Anglaterra, França, Alemanya, Suècia o Bèlgica es tradúix sempre en represàlies a la nostra producció.

Per beneficiar a altres ens perjudiquen a nosaltres.

València, si no tinguera de patir les lleis d'Espanya, tindria el pa i la carn a preus baratíssims, podria adquirir amb moltes millors ventatges els abonos i les màquines, les eines de treball i les robes.

En la venda de la taronja no caldria passar angúnies ni tindre por a cap destorb ni represàlia estrangera.

En les garrofes, hui tan despreciades, passaria igual. L'Estat, que defén tantíssim els blats castellanés, no defén nostres garrofes de la competència per la importació de les de Portugal i Xipre. Cebes, queredilles i altres hortalisses, per culpa de l'Estat central les haveu tingut de tirar moltes vegades als camins.

Tampoc han sabut resoldre els governs de Madrid la crisi vinícola ni el problema de l'exportació de l'oli, ni de les panses i el cànem.

¿Què tenim d'agrair a les lleis espanyoles? il el compte dels perjuïns és ben llarg!

Si València fora ama dels seus diners; si València poguera organitzar la seua ensenyança agrícola, el seu crèdit i marcar la política aranzelària que li convé, nostres hortes i muntanyes no produirien debades.

Lliures de les nombroses sangoneres que fan impossible nostra vida, de nou retornaria al casal valencià l'esplendor i la glòria dels temps passats.

Tot açò no són ensomnis i quimeres. Seran realitats si tots vosaltres, llauradors valencians, gireu els ulls cap a la vostra vera Pàtria i trenqueu els lligams que ens unixen a un sistema polític que ens arrastra a la mort.»⁹

En aquest número 19 d'*El Crit de la Muntanya* finalitzava, sense saber-ho, la vida del full mensual. Al seu torn, *Pàtria Nova* encara va traure dos números més fins al 8 de setembre de 1923, amb problemes de finançament inclosos i alguna aturada, que es venien en tres quioscs cèntrics de València. L'alçament militar del 12 i 13 de setembre contra el govern liberal — llargament preparat des de juny—, mostra d'un règim moribund i acabat, tallava en sec qualsevol «*actuación separatista*» i l'ús

9 «Als llauradors valencians», *Patria Nova*, 18 d'agost de 1923.

escrit del català en publicacions contestatàries. Per Francesc Esteve podem saber que estaven preparant l'edició d'*El Crit de la Muntanya* de setembre, però la censura «*ens privà de seguir publicant[-lo]*». El Directori Militar de Primo de Rivera, a pas triomfal, encetava una nova època. Ací, al País Valencià, on tot havia costat tant de fer, la letargia i el silenci van embolcar una bona temporada aquelles esperances de regeneració.

6. DE LÍDER A METGE DE POBLE

Vicent Tomàs i Martí havia establert el 1923 contactes amb tots els nacionalismes ibèrics: seguia l'actualitat de Galícia, Aragó, Euskadi i Catalunya i n'intercanviava butlletins i revistes. Devien ser aquelles que, amb part de l'extensa biblioteca, va estar cremant a la llar tota una nit el seu germà Joan, poc abans de l'entrada dels franquistes a Artana, a la casa d'un carrer que —ironi- es de la vida— duia el nom del seu germà des de 1925.

Acabat el IV Aplec i la carrera, i sabent que la seua vida transcorreria ara a Artana o treballant en algun poble pròxim, centrà en Castelló de la Plana el seu interés. En l'aplec havia conegut en persona tres castellanencs que feien bona traça: l'artista Joan Baptista Porcar, l'advocat i periodista Emili Calduch i el futur arqueòleg Francesc Esteve. Tots tres van acabar sent signants de les Normes de Castelló, el 1932. Amb ells es va reunir cap al 30 d'agost per crear un Directori Valencianista que coordinaria Porcar. Arran d'aquelles amistats, gràcies al testimoniatge d'Esteve, coneixem alguns detalls dels darrers mesos de Vicent Tomàs, entre setembre de 1923 i gener de 1924.

L'artanenc havia estat obsequiat pels amics de València amb un dinar íntim el dilluns 11 de juny de 1923 amb motiu d'haver acabat els estudis. El 3 de juliol obtenia el títol de llicenciat en Me-

dicina i Cirurgia, i el recollia el 25 de setembre —la imatge que il·lustra la coberta d'aquest llibre és la que li feren per a l'orla. A partir d'aleshores podia exercir de metge, professió que preferia fer fora d'Artana. Per l'agost ja tenia aparaulat un treball d'auxiliar a Vilafamés, a les ordres del titular Federico Bonet, on degué començar ja a principis de setembre. S'hostatjava a la fonda de Leocàdia, al cantó de davant de la Font. Les ames de la casa d'hostes el recordaven com un home íntegre, cordial, fort, que respirava salut, comentava Esteve en les memòries.¹⁰

El poc temps lliure que tenia per les noves obligacions laborals, el dedicava a l'excursionisme i a recollir notícies de llocs d'interés arqueològic per les engires de Vilafamés, tot sol o acompanyat pel fill del metge o d'Esteve i Porcar. Junts van visitar el tossal del Mollet de Sant Joan de Moró i la Pedra de Santa Anna —17 de desembre de 1923—, o la Balaguera per vacances de Nadal. «A Tomàs, el poble l'entusiasmava. El tenia mirat i remirat, conscient de tot, i el feia somniar. Em mostrava la Roca [Grossa] i deia: "D'açò es podria fer un monument esculpint-la i gravant els noms dels fills il·lustres de Vilafamés"».

La relació entre Tomàs i Esteve va ser molt estreta, i ho fou tant que es va convertir en confident seu. A finals de desembre de 1923 s'havia girat el seu entusiasme pel poble: sembla que Bonet se n'aprofitava i ingressava molts diners acumulant consultes com la de la Pobla Tornesa i la Vall d'Alba, que solia atendre l'ajudant de bona voluntat; a més, era un irresponsable com a professional i tenia fama de poc treballador:

10 Francesc ESTEVE. *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, p. 55-70.

«Preferia estar sol amb mi i enraonar de les nostres vocacions il·lusionades. El poble li pesava; o almenys no mostrà l'entusiasme de l'altra vegada. Passant per davant la Roca [Grossa] li recordava aquella idea seua del monument. "És el cas que Vilafamés mai tingué un nom que valgue la pena esculpir", contestà. Potser al veure un jove "de carrera" l'aclapararen cercant-li promesa de profit, perquè més endavant deia: "Ací si t'encantes ja t'han casat amb una mula que porta l'alforja plena de diners". Jo no li vaig demanar per la mula. Més endavant, Verdoy ho va dir i calle el nom per discreció. No coneixien Tomàs. Però era fàcil esbrinar que aquell mal humor li venia d'una causa més fonda.

Ho vaig saber quan passats uns dies ens vérem a Castelló. Deixava definitivament Vilafamés i tornava a casa adolorit per la conducta de Bonet, que mal li pagà els serveis. Amb una quantitat ridícula i les despeses d'estada arreglà el compte.

Els temps que Tomàs estigué allí portà quasi tota la feina, a satisfacció de la gent, que malgrat començar a exercir, el feia més competent que al metge titular amb la seua llarga experiència. Era cosa pública, i també Conde em contava que, quan va rebre el seu pare les primeres receptes de Tomàs, digué a la família: "Ara tenim un metge que sap de què va",»¹¹

El jove metge Vicent Tomàs i Martí va contraure el tifus atenant una família de la Vall d'Alba. Aquesta malaltia infecciosa greu produeix febra alta, deliris per l'estat mental dels afectats, malestar general, cefalàlgia, erupcions i prostració. Va tornar

11 Francesc ESTEVE. *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, p. 65.

a Artana i, confiant en la seua fortalesa física, no es va cuidar massa, ocupat a trobar una nova consulta. Després d'uns dies malalt a cals pares, es traslladà a Picanya per no desatendre els nous malalts encomanats, i encara visità els amics de tertúlia a València. Greument malalt, retornà a casa: aquell tifus de febres altes havia evolucionat a rabiós. Mn. Luis Vilar, fill d'Artana, li va dedicar aquests paràgrafs en la seua obra inèdita *Artanenses ilustres*, contemporània als fets, recuperada fa uns anys per Nelo Vilar:

«Allí estuvo una temporada e hizo una buena campaña, combatiendo la epidemia tifoidea que desolaba aquel pueblo. Debido a los trabajos y el poco cuidado que de sí tenía, cogió la gripe con infección intestinal. Él se guardó un poco unos días, pero no todo lo que le convenía guardarse.

En aquellos días se había contratado con otro municipio cerca de Valencia, y al ir a Picaña a terminar el contrato y capacitarse de la población y firmar dicho contrato, pasó por Artana y estuvo dos días cuidado por su cariñosa madre; y viéndose bastante bien, se marchó porque en Picaña le esperaban impacientes, porque pasaban los días y el nuevo médico no iba ni hacía acto de presencia. Estuvo allí cuatro días en cama, en cuyo tiempo tuvo que hacer grandes esfuerzos para no desatender la multitud de atenciones y obsequios que le prodigaron, porque como su nombre era ya tan conocido, todos le miraron como un prodigio. Mas aquella maligna, no terminada de curar en él, se desarrolló con nueva furia y degeneró en un tifus rabioso y desesperado: no hubo remedio para él. Vinieron eminencias médicas de Valencia, como [Fernando G. Rodríguez] Fornos [professor i amic seu] y otros, pero no pudieron conseguir nada.

Me decía su madre que cuando vino de Picaña volvió a pasar por casa, porque se encontraba muy mal, y al entrar en el patio se le echó encima al cuello y le dice: "Mare, estic molt mal; jo me morc". Se acostó y enseguida estuvo grave desde aquel día. Unos días después, cuando él vio que su gravedad y peligro continuaban, estudió el asunto que más le interesaba, examinar su conciencia que hacía años que no se preocupaba de ella. Y cuando ya tuvo algo pensado llama a su buena madre y le dice: "Mare, jo estic mal, molt mal i molt grave, en estat molt perillós: és lo més probable que jo no m'alce d'este llit. Cride al Sr. Retor i passaré conters en ell". Su pobre madre, toda enternecida, inundada de dolor y pena, le dice: "Sí, Vicentico, fill meu, precisament el Retor i ton amic Ricardo volen vindre a vore't". "Mare, a Ricardo li agraiisc la bona voluntat, però que no vinga, mare. El Sr. Retor sí, perquè és el que jo necessite". El ilustrado valencianista confesó, comulgó y recibió todos los sacramentos que preceden y disponen para una buena y cristiana muerte. Después deseaba que el Cura estuviera continuamente en su cuarto y en su compañía. Tanto requería y deseaba su compañía y amistad más íntima y sincera, que le dijo: "Sr. Retor, si jo m'alce d'este llit, que és molt difícil, jo me n'aniré a viure a sa casa en sa companyia". El Cura le contestó: "D. Vicent, si s'apanya, en molt de gust". Todo eso nos demuestra que D. Vicente había evolucionado, que se había convertido a Dios y tenía la incomparable dicha de volver al Señor. Sin duda le fueron muy saludables y muy convenientes las lecciones que le dio de instrucción religiosa su cariñosa madre. "Quiero que conozca —decía ella— la instrucción religiosa, quiero que mi hijo sea educado en católico". Ahora se ve: si Vicentico hubiera ignorado por completo la religión católica, de seguro o por lo menos hubiera sido más difícil su conversión.»

Més enllà de l'adoctrinament pro domo sua, és un passatge que il·lumina els darrers dies del líder valencianista. Va morir el

divendres 1 de febrer de 1924, a les 8 del matí, per col·lapse cardíac. No havia fet encara els vint-i-sis anys.

La notícia va córrer com la pólvora en tots els diaris valencians, amb esqueles, necrològiques, semblances i cròniques del soterrar, prèviament revisades per la censura militar. L'endemà, un dissabte gèlid de febrer, el poble en massa acompanyava el seu taüt blanc al cementeri, amb la banda de música. Hi assistí una representació de la Joventut Valencianista de València i dels pobles, nacionalistes de Castelló, companys i professors de la facultat, periodistes... Era un colp tan fort que costava de creure i de pair: «*Yace ya rígido, con los ojos sin luz, entre los cipreses y los olivos, allá en su tierra, bajo su cielo, que él, con el ardor que ponía en todo, amó tanto*», escrivia Juli Just en *El Pueblo* (2 de febrer de 1924). La gent del poble deia: «*Pobre Vicent! Tant com sabia!*», ens recorda Pizcueta (LCV, 15 de febrer de 1924).

Aquell mateix dia a Artana, carpits de fred —«*un fred que es clavava en la carn com agulles*»—, després del parlament necrològic de Pizcueta que reproduïx fragmentàriament Vicent Franch (1980: 44-45), els amics de València inicien la tasca de fer immortal l'apòstol de l'Ideal: pensen ja de demanar que li dediquen un carrer, fer sessions d'homenatge i publicar un últim número d'*El Crit de la Muntanya* antològic de la seua obra. Això darrer no es va fer per les restriccions que la dictadura imposava a la premsa, però sí la resta de propostes. El 14 de febrer, la Joventut Republicana Nacionalista convocava un acte d'homenatge a l'Ateneu Científic de València en què parlaren Adolf Pizcueta, Francesc Almela i Vives, Artur Perucho i Maximilià Thous Llorens, que va llegir una oració fúnebre d'Eduard Martí-

nez Ferrando tramesa des de Barcelona. Eren les paraules del mestre, del preceptor espiritual:

«Adeu, Vicentet! La teua absència ens dol com si ens arrancaren una fibra del cor. Diuen que has mort, però si un dia renaix aquesta València de tos somnis, que amaves tant, nosaltres no ens despedim de què s'alegren de tal manera les teues cendres, que florisca en roses sobre la teua tomba la nostra Senyera gloriosa, perquè tu eres, actualment, una de les més belles promeses per al despertar del nostre benvolgut regne. Però fins allavors, mentres dure la letargia present, els nostres ulls sempre es negaran de llàgrimes, ensems que els llavis murmuraran com una pregària aquestes paraules: "Si Vicentet vixquera..."»¹²

A més, el Círcul Regional Valencià de Barcelona trameté per mitjà de Llorenç Sorlí una carta el 17 de febrer a la família, en què demanava una fotografia de Tomàs per fer-li un retrat per a la seua galeria de literats i artistes. El diumenge 23 de març, una representació de la Joventut Valencianista visità Artana i presentaren un escrit redactat per Francesc Caballero a l'ajuntament per a dedicar-li un carrer; hi van assistir Pizcueta, Salvador Donderis, Sebastià Franco, Josep Aràmbul i Eduard Martínez Ferrando. Van anar primer a la casa dels pares; després a Ca la Vila, on estaven totes les forces vives i una representació del grup de Betxí, i l'alcalde Vicent Herrero es va comprometre a tractar la qüestió en la primera reunió que tingueren. Finalment, es traslladaren al cementeri amb Joan Tomàs i Martí i li van deixar un ramell de nards, violetes i violes.

12 *La Correspondencia de Valencia*, 15 de febrer de 1924.

La decisió municipal es va allargar fins a les darreries de 1924. Mentrestant, l'escultor Alfred Just —germà del polític Juli Just— preparà els treballs de la bella làpida del cementeri — instal·lada per l'octubre d'aquell any— i la del carrer, per a la qual van obrir una col·lecta. Finalment, el diumenge 1 de febrer de 1925, el dia de l'aniversari del decés, en un acte multitudinari ple de discursos fets en valencià des d'un balconet, es col·locava la làpida de marbre al carrer on havia viscut, amb un imponent medalló de bronze esculpit també per Alfred Just. L'antic carrer del Pla, entrada al poble des de la Plana, rebatejat en 1912 com Gran Via sense més, passava ara a denominar-se Gran Via de Vicent Tomàs Martí. Per acabar, el grup de valencianistes va visitar el cementeri per admirar la làpida de Just i hi van depositar un ramell de semprevives.

Les cròniques són generoses en detalls, i s'hi pot detectar la censura del moment. Amb aquell acte es cloïa el cercle al voltant del malaurat metge, escriptor i propagador d'ideals. Haurien de passar encara uns anys de dictadura per poder reprendre amb llibertat la seua memòria.

7. EL MITE LATENT

Artur Perucho, el periodista i escriptor republicà natural de Borriana instal·lat a València, va ser el primer a recuperar el record de l'artanenc. Eren bons amics a ciutat, contertulis de café i només els separaven quatre anys de diferència. En 1925 ja havia escrit en la crònica de la inauguració del carrer que Tomàs era republicà, aliadòfil, situat molt a l'esquerra i maçònic. Era la primera referència pública a alguns d'aquests qualificatius. El 1927, des del seu altaveu habitual d'*El Pueblo* —4 de febrer de 1927—, li va dedicar una semblança sentida, amerada d'agraïment, per deixar constància que *«las vibraciones de su alma, que sólo brilló un momento, perduran todavía resbalando sobre nuestra tierra. Tres años han pasado y él sigue viviendo en su obra y en nosotros. No todo muere cuando el hombre muere; acaso todo comienza con la muerte»*. Tornà a ser Perucho qui en va fer un nou esment pel desembre de 1928, ara des de la revista catalana *D'Ací i d'Allà*, en un article molt interessant sobre les activitats dels catalanòfils valencians en els darrers vint anys.

Els temps estaven canviant i la dictadura s'ensorrava. N'era un símptoma l'aparició de la revista *Taula de Lletres Valencianes* a l'octubre de 1927, supervisada encara per la censura governativa. Aquesta publicació quinzenal, d'esperit col·lectiu i de re-

naixement espiritual valencià, eixia al carrer per «refinar el gust d'un poble» i aplegar totes les voluntats i sensibilitats. Els promotors: els amics de Tomàs i Martí. Pel febrer de 1929, una nota anònima comentava el cinqué aniversari de la seua mort i, ara semblava que sí, la nova editorial L'Estel que dirigia Pizcueta —amb el suport econòmic d'Ignasi Villalonga i Joaquim Reig— publicaria un llibre amb els seus escrits principals. Carles Salvador i Juli Just l'anomenaren tangencialment en algun article de la premsa en 1929 i 1930, i —oh, sorpresa— les restes del Grup Valencianista d'Artana feien una crida poc definida al mes de maig de 1930 per al VI (?) Aplec a Sant Antoni de Betxí, del qual no tenim proves que es realitzara. Alhora, el seu mentor Eduard Martínez Ferrando li dedicà el conte «El milacre de Santa Llúcia», publicat en *Nostra Novel·la* —22 de novembre de 1930—, amb l'adreça «A la bona memòria de l'entusiaste valencianiste Vicent Tomàs Martí».

Són tots els rastres que he pogut localitzar fins a l'adveniment de la República. El record hi perdurava, però cap d'aquelles idees es va materialitzar. Per motius desconeguts, no es va fer l'antologia de textos en L'Estel ni *Nostra Novel·la* —dirigida per l'amic Almela i Vives— li publicà cap narració, i això que en tenia d'inèdites i alguna de fama reconeguda.

Principiava el 1933 quan es van acumular diverses avinenteses que retornaven la memòria sobre el personatge: el segon premi de lectura infantil del Centre d'Actuació Valencianista (CAV) —l·liurats el 23 de gener— estava dedicat al seu nom, i el setmanari *El Camí* —28 de gener de 1933— inseria dos textos llargs sobre ell, escrits per Joan Cardona —pseudònim de Pizcueta— i d'Antoni Igual Úbeda. Uns dies més tard, l'1 de

febrer, tenia lloc a l'Agrupació Valencianista Republicana una exposició d'objectes i documents relacionats amb Tomàs i Martí: s'hi exposaren autògrafs, impresos de propaganda agrarista, periòdics, fotografies... De nit, amb l'assistència del germà Joan Tomàs i de l'oncle Joan Martí, van fer la vetlada de record amb parlaments de Salvador Donderis, Eduard Buil i Maximilià Thous Llorens. Altres textos interessants i rics són la semblança d'Almela i Vives (LCV, 15 de febrer de 1933), o els esments d'un tal M. Pérez en *El Camí* i en *La Boatella* com a personatge important dels valencianistes d'abans de la dictadura, amb motiu del desé aniversari de la mort. També *La Humanitat* i *La Publicitat* de Barcelona tingueren un record per a ell.

Les commemoracions es repetiren en 1935, ara amb més ímpetu d'entrada: el diumenge 3 de febrer, el CAV es traslladà a Artana per depositar unes flors a la tomba del «*malaguanyat i inoblidable*», i encomanava a Pizcueta la redacció d'un fullet sobre Tomàs que se sufragaria per subscripció oberta. La renascuda APEV, que ell havia ajudat a parir en el II Aplec de 1921, hi aportava quinze pessetes d'immediat, però tampoc en aquesta ocasió van publicar res. Era el tercer intent frustrat.

L'històric dels temps heroics del valencianisme, com el va qualificar Miquel Duran i Tortajada en *La República de les Lletres* —juliol-setembre de 1935— quedava en el record i en el cor dels qui el conegueren. Com el del seu mestre estimat, Eduard Martínez Ferrando, que moria el 27 de juny d'aquell any. Amb l'entrada de l'exèrcit franquista i la reorganització municipal del poble, l'artística placa d'Alfred Just fou arrancada en 1939 i donada a la família graciosament. Ara s'anomenava «Calle de los Mártires».

Entre 1939 i 1971, el personatge va dormir el son del just, com tants altres. Sense saber-ho, s'havia tallat la cadena de la tradició valencianista, que ara ens resulta tan òbvia. Sí, l'esmenten superficialment Angelí Castanyer i Emili Gómez Nadal des de l'exili, o Joan Fuster en mitja línia de *Nosaltres els valencians*, o Almela i Vives. Poc més n'hi ha. Alfons Cucó el va recollir en pell i os en *El valencianisme polític*, un al·licient perquè Vicent Franch hi aprofundira a partir de 1973. Per coses de la vida, va tindre accés als materials personals conservats que s'havien lliurat de la foguera íntima, als testimonis del seus germans Joan i Regina, i sobretot a la memòria viva i a l'arxiu d'Adolf Pizcueta per a l'elaboració d'una magnífica tesina, llegida en 1978 a la Facultat de Dret i publicada el 1980 en dos volums. El mateix Franch explica que Pizcueta va donar els inèdits literaris de Tomàs a Manuel Sanchis Guarner, per si de cas els trobava aprofitables per a la nova època de l'editorial L'Estel (1962-1981), però aquelles quartilles no degueren encaixar en els plans de Sanchis Guarner.

Tal com hem vist, els anys 1970 i 1980 van ser de recuperació per mitjà de l'estudi, amb alguns intents seriosos —pocs, ho reitere— de buscar antecedents dignes en el nacionalisme valencià de preguerra. El valencianisme universitari dels anys 1960 i 1970, en el millor dels casos, devia mirar-se allò com una antigalla que, per a més inri, s'havia esposat amb la dreta burgesa que ara combatien (Franch, 1988). Per tant, començaven de cap nou, ex novo. Nadal i Sanz (1996: 20) ho expliquen en poques línies:

«El dramàtic i histèric pintoresquisme que Fuster atribuïa als honestos patriotes anteriors a 1936 no fou massa just. Més encara quan

el seu treball va haver de realitzar-se contra una actitud generalitzada i històricament permanent al si de la societat valenciana d'al·lèrgia a qualsevol projecte autoctonista. Els precedents del valencianisme eren els que eren, i mereixien el treball de l'apropiació i el reconeixement. Una apropiació i un reconeixement que les noves generacions no van poder fer.»

Dels anys 1980 cap ací han passat moltes coses. Les publicacions i les conferències de Vicent Franch van retornar el personatge, a poc a poc, al lloc que li pertocava dins de la història del nacionalisme nostrat. Certament, Franch hi restituïa una rara avis que, per al seu temps, havia traçat un projecte concret i possible si era capaç de trobar l'espai polític de què mancava llavors el valencianisme. Per fer més familiar el nom de Vicent Tomàs i Martí, l'investigador proposà en 1984 a la Diputació de Castelló que es creara un premi d'assaig amb el nom de Tomàs en la Festa de les Lletres que convocava la institució; el president de la Comissió de Cultura, el socialista Ximo Puig, va escoltar la idea. I en això es quedà.

Amb més o menys ressò i citacions fetes a partir de la monografia de Franch, el Bloc de Progrés Jaume I i Acció Cultural del País Valencià recuperaven a partir de 1995 la celebració dels Aplecs de la Muntanyeta de Sant Antoni, una jornada festiva i reivindicativa que, amb intermitències, ha mantingut relativament viu el nom de l'artanenc fins a hui. Poc temps després es va crear a Betxí la Societat Vicent Tomàs i Martí, que va animar durant uns anys les convocatòries en l'àmbit de la localitat i d'Artana, no sempre amb un aplec, però sí amb activitats culturals, conferències de Vicent Franch i la visita de costum al cementeri.

Si els actes de record són importants i necessaris, també cal remarcar les noves investigacions que han nascut en els darrers trenta anys. Si els amics més directes no van poder aportar bibliografia més enllà de les semblances en la premsa, la revista *Saó* ha confegit fins ara dos quaderns centrals sobre ell, sobre l'acció dels aplecs i el seu temps —octubre de 1995 i octubre de 2020. Al costat d'aquests treballs figuren les aportacions de l'Agrupació Cultural Les Penyes Altes d'Artana, Artanapèdia i el reconeixement de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua de 2014. En la bibliografia final trobareu encara altres escrits recents, els esments en les obres de creació literària que el tenen present i altres referències més generoses. Això sí, la producció novel·lística de Vicent Tomàs i Martí ha continuat intacta fins ara, quan hi ha un projecte d'estudiar-la i rescatar-la.

Quant a les mostres més públiques, actualment té carrers dedicats a Artana, València, Castelló i Betxí, per aquest ordre. Ben mirat, van ser els centres principals de la seua acció. Pel que fa al d'Artana, aquella Gran Via del 1925 —convertida en «Calle de los Mártires» per la dictadura franquista— recuperà en època democràtica el nom tradicional de carrer del Pla i les autoritats n'assignaren a Tomàs un altre de més modest prop d'on vivia.

No és casual el títol que encapçala aquest apartat. Després d'un segle de la seua mort han passat tantes coses... Entre elles una guerra, dues dictadures aclaparadores i el trànsit a una democràcia de memòria curta i selectiva per estratègies electorals. Els referents de la represa van ser els que van ser i, ara mateix, sembla que no n'hi haja o que no interessin. Des-

prés d'uns anys d'esperes, els cicles polítics i els canvis sociològics operats al País Valencià retornen el valencianisme a la letargia o, en el millor dels casos, a continuar sent satèl·lit i no planeta. El presentisme rabiüt, veloç i tan autocentrat deixa poc de lloc a reivindicacions i recuperacions de figures del passat, vistes des de l'ara com una pura fotografia en blanc i negre i com a testimonis d'altres temps més foscos, més retardats. A això es va dedicar Tomàs i Martí, justament: a obrir els ulls de la gent perquè els podia interessar. Per tots aquests motius, un grup de treball ha declarat el 2024 Any Vicent Tomàs i Martí i ha desenvolupat un ampli programa d'actes sobre el personatge per convertir-lo en un referent ineludible del valencianisme, més conegut i valorat.

De la seua figura polifacètica, més enllà del mite sense rostre creat al llarg del temps, em quede amb la capacitat de treball, l'esperit de sacrifici, la constància, la coherència entre la reflexió i l'acció, els ideals elevats per a la millora del (seu) món, la neofília i la curiositat perenne, la creativitat, l'estima pel seu poble i pel Poble, la denúncia profètica de la realitat. Aquests eren —i són— alguns dels trets d'un bon líder per a la polis. I no és poca cosa.

ÍNDIX ONOMÀSTIC

Aguirre Verdeguer, Francesc.....	22, 23
Alagarda Macià, Pedro.....	79
Alba Silvestre, Josep Maria.....	51, 52, 61
Alcover i Sureda, Antoni Maria.....	69
Alfaro i Moreno, Vicent.....	54
Almela i Vives, Francesc.....	19, 45, 54, 57, 98, 103, 104
Anguera i Nolla, Pere.....	77
Aràmbul Borràs, Josep.....	99
Asensi Martín, Miquel.....	37
Asensio Llorca, Enric.....	76
Asins i Lerma, Pasqual.....	23, 28, 35, 54
Azzati Descalci, Félix.....	80
Baidal Pitarch, Francesc.....	61
Barca Pérez, Roman.....	22
Basset, Joan Baptista.....	45
Bayarri i Hurtado, Josep Maria.....	23, 54
Bayo, Vicent.....	71
Blanquer Belda, Vicent.....	23
Bonet Vives, Federico.....	94, 95
Borràs i Jarque, Joan Manuel.....	87
Botí Jordà, Roger.....	44, 84
Buïl i Navarro, Eduard.....	45, 103
Caballero i Muñoz, Francesc.....	23, 28, 54, 99

Cagliostro, Alessandro di	79
Calduch Font, Emili	70, 93
Cambó i Batlle, Francesc.....	28, 29, 65, 86
Cano Coloma, Josep	79
Cano Marqués, Josep.....	72
Castanyer i Fons, Angelí.....	104
Cebrian Ibor, Lluís.....	23, 48, 53, 57, 60, 62
Cebrian Ibor, Santiago.....	54
Cervera Aviñó, Josep.....	48, 54
Cortés Pastor, Hernan	80
Cucó i Giner, Alfons.....	11, 27, 29, 78, 104
Cuesta, Ferran.....	80
David Martí, Manuel.....	54
Donderis Tatay, Salvador.....	57, 99, 103
Duran i Tortajada, Miquel.....	22, 71, 103
Escandell Úbeda, Isidre.....	72
Espinosa Ventura, Manuel d'.....	18, 54, 60, 62, 74, 76, 79, 80
Esteve Gàlvez, Francesc.....	70, 71, 92, 93, 94
Estrada Estrada, José.....	21
Fabregat Garcia, Tomàs.....	79
Falomir Gil, Ferran.....	44
Ferrandis i Agulló, Marià.....	22, 23, 74, 79
Ferrer Cadroy, Eloi	61, 76
Fortesa i Pinya, Guillem.....	24
Franch i Ferrer, Vicent..	11, 13, 21, 55, 69, 78, 82, 98, 104, 105
Franco, Sebastià.....	99
Fuster i Ortells, Joan.....	104
Garcia Colàs, Marian.....	55
Garcia Conejos, Josep.....	23, 54
Garcia del Real, Felip.....	28
Garcia Girona, Joaquim.....	76

Garcia Smith, Manuel	22
Gasset Lacasaña, Fernando	82
Gautier, Théophile	47
Gay Forner, Vicent	39
Gener i Babot, Pompeu «Peius»	17, 26, 27, 54, 79
Gómez Nadal, Emili	7, 104
González Martí, Manuel	54
Gozalbo Meneu, Hermenegild	61
Graña i Zapata, Isabel	82
Granell Pertegàs, Joan	76
Guardiola Guardiola, Cristóbal	15
Guasp i Garcia, Ernest	84
Guinot i Vilar, Salvador	82
Herrero Badia, Abdó	51, 100
Huguet Brea, Gaetà	24, 45, 61
Ibáñez Rizo, Ernesto	55
Igual Úbeda, Antoni	102
Jiménez, Vicent	80
Just Gimeno, Alfred	100, 103
Just Gimeno, Juli	18, 39, 98, 100, 102
Llombart, Constantí (veure: Navarro i Llombart, Carmel)	
Llopis, Ferran	55
Llopis Piquer, Vicent	23
Llorens, Joan	55
Lloret Pesudo, Seraff	75
Lucia Lucia, Luis	78
Manzana Sorribes, Eduard	76
Manzana Sorribes, Facund	60, 76
Marco Miranda, Vicent	55
Martí Portalés, Antònia	15, 97
Martí Portalés, Joan	79, 86, 103

Martín, Josep.....	74
Martínez, Joan Baptista	76
Martínez Ferrando, Daniel.....	57
Martínez Ferrando, Eduard	22, 23, 24, 25, 29, 30, 33, 34, 55, 57, 98, 99, 102, 103,
Martínez-Sabater, Eduard	53, 54
Marx, Karl.....	29
Mateu Pascual, Joan	54
Maura Montaner, Antonio	22
Mellado, Frederic.....	23
Miguel Carceller, Vicent	23
Mistral, Frederic	83
Moliner Alio, Francesc	80
Mompó Marco, Lluís.....	44, 73
Moner, Enric	23
Monforte Conejos, Manuel	22
Muñoz Carbonero, Ricard	79, 80
Nácher Miró, Pasqual.....	76
Nadal Tàrrega, Miquel	104
Navarro Borràs, Enric.....	54
Navarro Cabanes, Josep.....	80
Navarro Giner, Empar	80
Navarro i Llombart, Carmel	83
Nicolau Balaguer, Vicent.....	80
Ortín, Ferran.....	23
Ortín Benedito, Bernat.....	54
Pascual-Leone Forner, Àlvar	23, 39, 54, 79
Peius (veure: Gener i Babot, Pompeu)	
Pérez, M.....	103
Pérez Lucia, Joan.....	22
Pérez Moragón, Francesc.....	38

Peris Vicent.....	45
Pertegàs Pallarés, Vicent.....	60, 76
Perucho i Badia, Artur.....	19, 98, 101
Pi i Margall, Francesc.....	25
Piquer, Consuelo.....	16
Pizcueta Alfonso, Adolf.....	17, 25, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 65, 70, 71, 73, 74, 75, 79, 80, 84, 86, 98, 99, 102, 104
Pla Montesinos, Andrònic.....	59
Pons Lamo d'Espinosa, Francesc.....	80
Porcar Ripollés, Joan Baptista.....	70, 93, 94
Prat de la Riba i Sarrà, Enric.....	28, 34
Primo de Rivera y Orbaneja, Miguel.....	12, 55, 85, 92
Puig Ferrer, Ximo.....	105
Puig Gil, Ferran.....	72
Puig Puig, Joan.....	76
Reig Rodríguez, Joaquim.....	32, 36, 102
Rius Arrufat, Manuel.....	76
Roca, Francesc.....	28
Roca Maristany, Antoni.....	26
Rodríguez Fornos, Fernando.....	97
Ros, Carles.....	80, 83
Rovira i Virgili, Antoni.....	34
Sabater Zaragoza, Ramir.....	51
Sales Herrero, Felip.....	51
Salvador i Gimeno, Carles.....	25, 40, 41, 42, 58, 59, 60, 61, 71, 81, 87, 102
Samper Ibáñez, Ricard.....	54, 80
Sánchez Gozalbo, Àngel.....	59, 80
Sanchis Guarner, Manuel.....	104
Sancho Climent, Josep.....	79

Sanxo, Manuel.....	45
Sanz Díaz, Benito.....	104
Simbor i Roig, Vicent	81
Sorlí Ballester, Llorenç.....	99
Soto, Ramon	68
Soto Mas, Francesc.....	28, 29, 68, 79
Thous i Llorens, Maximilià.....	37, 38, 53, 103
Thous i Orts, Maximilià.....	22, 28, 54, 65, 98
Thous i Orts, Pepe.....	54
Tomàs Herrero, Vicent.....	15
Tomàs i Martí, Joan.....	15, 51, 79, 99, 103
Tomàs i Martí, Regina.....	15
Torner, Vicent.....	23
Trullenque Santafé, Rafael.....	22
Vargas Guefrendain, Pedro.....	86
Vedrí, Pasqual.....	51
Verlaine, Paul.....	54
Vila Baldrich, Ferran.....	55
Vilar Herrero, Nelo.....	96
Vilar Martí, Patrici	51
Vilar Pla, Luis.....	96
Vilar Vilar, Joan	51
Villalonga Villalba, Ignasi.....	23, 26, 28, 32, 33, 65, 102

ÍNDIX DE PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

<i>Boatella, La</i> [Barcelona, 1935].....	103
<i>Camí, El</i> [València, 1932-1934].....	17, 103
<i>Correspondencia de Valencia, La</i> [València, 1883-1936].....	26, 28, 29, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 55, 57, 58, 62, 65, 66, 73, 76, 82, 86, 98
<i>Crit de la Muntanya, El</i> [València, 1922-1923].....	27, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 76, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 98
<i>Cuento del Dumenche, El / Cuento del Dumenge, El</i> [València, 1908-1909 i 1914-1920].....	23, 24, 26, 41, 46
<i>D'Ací i d'Allà</i> [Barcelona, 1918-1936].....	101
<i>Diario de Valencia</i> [València, 1918-1925].....	78
<i>Estat Català, L'</i> [Barcelona, 1918].....	26, 31
<i>Humanitat, La</i> [Barcelona, 1931-1939].....	103
<i>Ideal</i> [Nules, 1923].....	86
<i>Intransigent, L'</i> [Barcelona, 1918-1922].....	26, 31, 32, 36
<i>Libertad</i> [Castelló de la Plana, 1921-1922].....	72
<i>Nostra Novel·la</i> [València, 1930-1931].....	102
<i>Pàtria Nova</i> [València, 1915 i 1923].....	21, 22, 27, 71, 84, 86, 88, 91
<i>Provincias, Las</i> [València, 1898-...].....	29
<i>Publicidad, La / Publicitat, La</i> [Barcelona, 1878-1939].....	103
<i>Pueblo, El</i> [València, 1894-1930].....	29, 98, 101

<i>República de las Lletres, La</i> [València, 1934-1936]	103
<i>Saó</i> [València, 1977-...].....	106
<i>Taula de Lletres Valencianes</i> [València, 1927-1930].....	101
<i>Veü de la Plana</i> [Castelló de la Plana, 1916].....	24, 25
<i>Voz Valenciana, La</i> [València, 1900-1939].....	29

BIBLIOGRAFIA

MONOGRAFIES

ALÓS, Vicente R.; CASTELLET ALEMANY, Carmen (1998): *El oca-so del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón, 1903-1923*. Castelló de la Plana: Diputació.

ÀNGEL BATALLA, Josep Maria et al. (1985): *El fracàs de la man-comunitat al País Valencià (1906-1931)*. València: Diputació.

ANGUERA NOLLA, Pere (1994): *El carlisme a Catalunya (1827-1936)*. Barcelona: Empúries.

BARREDA I EDO, Pere-Enric (2013): «Noves dades sobre la bio-grafia i obra de Carles Salvador» en: *Carles Salvador (1893-1955), escriptor, gramàtic, mestre*. València: AVL, p. 875-901.

BLASCO LAGUNA, Ricard; CUCÓ GINER, Alfons (1992): *El pensa-ment valencianista (1868-1939). Antologia*. Barcelona: Edici- ons de la Magrana.

CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel (2007): *Les Normes de Cas- telló. L'interés per la llengua dels valencians al segle XX*. Va- lència: AVL.

COLOMINA I CASTANYER, Jordi (2023): *L'aportació dels escriptors valencians a la llengua normativa*. Alacant: Universitat.

CUCÓ GINER, Alfons (1971): *El valencianisme polític: 1874-1936*. Barcelona: Lavínia. (Edició revisada i ampliada, Ed. Afers, 1999).

- (1975): *Republicans i camperols revoltats*. València: Eliseu Climent Ed.
- (1992): «Federalisme valencià i valencianisme polític: algunes reflexions», en: *Dels furs a l'estatut: actes del I Congrés d'Administració Valenciana, de la Història a la Modernitat*. València: Generalitat Valenciana, p. 149-163.
(Recollit també en *El valor de la nació*. València: IVEI, 1995, p. 167-190).
- DURAN SOLÀ, Lluís (1997): *Pàtria i escola. L'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*. Catarroja: Afers.
- ESTEVE GÀLVEZ, Francesc (2003): *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*. Castelló de la Plana: Diputació.
- FRANCH I FERRER, Vicent (1977): «Joan Tomàs i Martí (1900-1977). La saga d'un nacionalista solitari». *Dos y Dos*, p. 30-32.
- (1980): *El nacionalisme agrarista valencià (1918-1923)*. València: Ed. Prometeo (2 volums).
- (1988): «Memòria històrica i consciència nacional comunitària», en: *Document 88*. València: Tres i Quatre, p. 9-81.
- (1994): *Palamarinar*. Borriana: ABC-UJI.
- (2007): «A 300 anys d'Almansa i 30 de Volem l'Estatut!», en: *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura 18*, p. 111-120. Borriana: ABC.
- GARCIA LLORENS, Jaume; MESEGUER PALLARÉS, Lluís; PITARCH I ALMELA, Vicent (2015): *Carles Salvador. Glosari (1921-1929)*. Castelló de la Plana: Ajuntament.
- GIMÉNEZ JULIÀ, José Luis (2019): *El maurisme i la dreta conservadora a La Plana (1907-1931)*. Castelló de la Plana: Diputació-UJI.
- GÓMEZ NADAL, Emili (1972): *El País Valencià i els altres*. València: Estel.

- GRAÑA I ZAPATA, Isabel (1995): *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*. Barcelona: PAM.
- HERRÁIZ, Josep Lluís; REDÓ, Pilar (1995): *Republicanisme i valencianisme (1868-1938): la família Huguet*. Castelló de la Plana: Publicacions UJI-Fundació Huguet.
- MESEGUER PALLARÉS, Lluís (2003): *Castelló literari*. Castelló de la Plana: Diputació.
- (2009): *Antologia d'escriptors castellonencs*. València: AVL.
- NICOLÀS I AMORÓS, Miquel (1998): *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs*. València-Barcelona: IIFV-PAM.
- PERALES BIRLANGA, Germán (2009): *Católicos y liberales. El movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia (1875-1939)*. València: PUV.
- PÉREZ ARRIBAS, Eduardo (1990): «El caciquisme a la província de Castelló durant la Restauració», en: *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura* 1, p. 95-106. Borriana: ABC.
- PÉREZ SILVESTRE, Òscar (1998): «Fidelitat lingüística del clergat valencià. Diòcesi de Tortosa, anys 20» en: *Actes del V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*. Nules, p. 335-346.
- (2007a): «Lletres, llengua i arrelament en l'Església de la diòcesi de Tortosa (1894-1939)», en: *Els escriptors castellonencs del primer terç del segle xx i les Normes de Castelló*. València: AVL, p. 123-142.
- (2007b): «El Crit de la Muntanya», en: *Els escriptors castellonencs del primer terç del segle xx i les Normes de Castelló*. València: AVL, p. 346-348.
- (2024a): «Llegendes de la serra: la conquesta de Castro», en: *Secrets d'Espadà. Divulgacions i una coda*. Castelló de la Plana: Ajuntament, p. 53-57.
- (2024b): «Vicent Tomàs i Martí (1898-1924): un valencià-

- nista polifacètic», en: *Secrets d'Espadà. Divulgacions i una coda*. Castelló de la Plana: Ajuntament, p. 185-192.
- (2024c): «Els Huit d'Artana i la Declaració Valencianista del Puntal», en: *Secrets d'Espadà. Divulgacions i una coda*. Castelló de la Plana: Ajuntament, p. 193-199.
- (2024d): «Les bruixes d'Espadà», en: *Secrets d'Espadà. Divulgacions i una coda*. Castelló de la Plana: Ajuntament, p. 207-210.
- PELLICER I BORRÀS, Joan Enric (2003): *L'ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)*. Tesi doctoral. València: Universitat.
- PITARCH I ALMELA, Vicent (1995): *L'eix castellonenc de la cultura contemporània*. Castelló de la Plana: Diputació.
- (2021): *Gaetà Huguet Brevia (1848-1926), patriarca del valencianisme*. Castelló de la Plana: UJI-Ajuntament.
- PIZCUETA ALFONSO, Adolf (1990): *Adolf Pizcueta (1901-1989). Memòries fragmentàries*. València: Acció Cultural del País Valencià - Fundació Huguet.
- RAMOS ALFAJARÍN, Joan Rafael (1989): *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*. Castelló de la Plana: Diputació.
- REGUILLO SIMÓN, Germán (2001): *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*. Castelló de la Plana: Diputació.
- SAMPEDRO RAMO, Vicent (2016): *La aplicación de la Ley sobre Represión de la Masonería y del Comunismo en el País Valenciano: los masones de Alicante y Castellón (1938-1963)*. Universitat Jaume I de Castelló (tesi doctoral).
- SANZ, Benito; NADAL, Miquel (1996): *Tradició i modernitat en el valencianisme*. València: Eliseu Climent Ed.
- SIMBOR I ROIG, Vicent (1983): *Carles Salvador i Gimeno, una obra decisiva*. València: Diputació.

- (1988): *Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939)*. València: IFV-PAM.
 - (2000): *Carles Salvador. Papers de premsa*. València: Institutió Alfons el Magnànim.
- SOBERANAS I LLEÓ, Amadeu-Jesús (1983): «Interdicció de la llengua catalana a la Seu de Tortosa» en: *Contribució a la història de l'Església catalana*. Barcelona: PAM, p. 237-283.

ARTICLES EN PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

- BAYDAL SALA, Vicent (2020): «El jove apòstol del valencianisme que volgué sacsejar el camp valencià». *Saó*, octubre de 2020, p. 32-35.
- BARREDA I EDO, Pere-Enric (2013): «Noves dades sobre la biografia i obra de Carles Salvador». *Anuari de Filologia. Literatures contemporànies* 3/2013, p. 55-74.
- DURAN SOLÀ, Lluís (2000): «L'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana. Els seus orígens». *El Contemporani: Revista d'Història* 20, p. 37-42.
- FERRANDIS VALERO, Santiago (2020): «Els inicis del valencianisme polític (1902-1923). El pensament de Vicent Tomàs i Martí». *Saó*, octubre de 2020, p. 22-24.
- FERRERES I NOS, Joan (1991): «Aportacions al nacionalisme agrarista i cultural en la tardana identitat nacional del nord del País Valencià». *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 36, p. 3-18.
- FRANCH I FERRER, Vicent (1979): «Vicent Tomàs i Martí i la idea de Països Catalans». *L'Espill*, hivern de 1979, p. 33-46.
- (1995): «El valencianisme agrarista». *Saó*, octubre de 1995, p. 28-30.

GARCIA ESCRIVÀ, Anna (2020): «Rebrots en l'arbre comú: llengua i literatura catalana al PV entre 1902-1923». *Saó*, octubre de 2020, p. 36-38.

PÉREZ SILVESTRE, Òscar (1995a): «Capellans al cim de la Muntanyeta». *Saó*, octubre de 1995, p. 31-35.

— (1995b): «El cardenal Reig i l'impuls a la llengua». *Pentecosta* abril de 1995, p. 21-23.

— (2000): «Vila-real, centre de valencianisme agrarista», *Exàgono*, febrer de 2000, p. 24-26.

— (2004): «Mn. Manuel Betí Bonfill (1864-1926) i Mn. Joaquim Garcia Girona (1867-1928), dos maestratencs per la llengua», *Beceroles*, 1, p. 85-109.

— (2014): «Vicent Tomàs i Martí (1898-1924): un valencianista polifacètic», *Caramella*, gener-juny de 2014, p. 96-99. [Actualitzat en (2024) *Secrets d'Espadà. Divulgacions i una coda*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló, p. 185-192].

— (2020a): «Vicent Tomàs i Martí: el mite latent». *Saó*, octubre de 2020, p. 25-27.

— (2020b): «Entrevista a Vicent Franch i Ferrer». *Saó*, octubre de 2020, p. 28-31.

— (2021a): «Cent anys de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (1921-1923, 1934-1937)». *Saó*, novembre de 2021, p. 18-19.

— (2021b): «Fa cent anys, a Benassal, naixia l'APEV...», *Aiguac clara*, desembre de 2021, p. 25-26. Benassal: AC Aigua Clara.

— (2023): «Un pasquí impertinent». *Saó*, setembre de 2023, p. 48-49.

Quaderns monogràfics de la revista *Saó* (octubre de 1995 i octubre 2020), dedicats als 75 i als 100 anys dels Aplecs de Betxí i a Vicent Tomàs i Martí.

- ROVIRA SERNA, Conxa (1995): «Anys vint: un intent de vertebració». *Saó*, octubre de 1995, p. 36-37.
- SIMBOR I ROIG, Vicent (1990): «De El Cuento del Dumenche al El Cuento del Dumenge: 80 anys en cerca de la narrativa valenciana». *Afers: full de recerca i pensament*, 10, p. 475-488.
- TENA BARREDA, Violeta (2019): «Un aplec de solitaris nacionalistes». *El Temps*, 28 de juliol de 2019.

WEBGRAFIA

- CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel (2020): «Des de quan commemorem el 25 d'Abril?». *La Veu del País Valencià*, 29 d'abril de 2020. <<https://www.nosaltreslaveu.cat/noticia/31860/des-de-quan-commemorem-25-abril>>
- FRANCH I FERRER, Vicent (2013): «En el centenari de la troballa de l'ídol d'Artana». <<https://artanapedia.com/historia/centenari-idol-dartana/>>
- memoriavalencianista.cat*. (2012) La hiperenciclopèdia històrica del valencianisme. Fundació Irla. <<https://memoriavalencianista.cat>>
- PÉREZ SILVESTRE, Òscar (2017): «Un dia de fira a Onda (1920)», Blog Espadàniques. <<https://espadaniques.blogspot.com>>
- (2018): «La primera narració espadànica de Vicent Tomàs i Martí (1915)», Blog Espadàniques. <<https://espadaniques.blogspot.com>>
- (2019): «Entre dos clarors, amb Vicent Tomàs i Martí (1916)», Blog Espadàniques. <<https://espadaniques.blogspot.com>>

HEMEROTECA

- Acció Valenciana* [València, 1930-1931]
Boatella, La [Barcelona, 1935]
Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura [Castelló de la Plana, 1920-...]
Bolletí de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de la Cinta [Tortosa, 1919-1921]
Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana [Palma, 1901-1936]
Butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana [Barcelona, 1917-1936]
Butlletí de Dialectologia Catalana [Barcelona, 1913-1937]
Butlletí de Nostra Parla [Barcelona, 1918-1923]
Camí, El [València, 1932-1934]
Coronació de Nostra Patrona, La [València, 1922-1923]
Correspondencia de Valencia, La [València, 1915-1936]
Crit de la Muntanya, El [València, 1922-1923]
Diario de Castellón [Castelló de la Plana, 1925-1935]
Diario de Valencia [València, 1918-1925]
Heraldo de Castellón [Castelló de la Plana, 1920-1938]
Humanitat, La [Barcelona, 1931-1939]
Libertad [Castelló de la Plana, 1921-1922]
Maestrazgo, El [Castelló de la Plana, 1911-1917]
Pàtria Nova [València, 1915]
Pàtria Nova [València, 1923]
Provincia Nueva, La [Castelló de la Plana, 1918-1924]
Provincias, Las [València, 1915-1936]
Publicidad, La / Publicitat, La [Barcelona, 1878-1939]
Pueblo, El [València, 1915-1930]
República de les Lletres, La [València, 1934-1936]

San Sebastián [Vinaròs, 1908-1936]
Saó [València, 1976-...]
Taula de Lletres Valencianes [València, 1927-1930]
Temps, El [València, 1984-...]
Veü de Catalunya, La [Barcelona, 1915-1936]
Veü de la Comarca, La [Tortosa, 1914-1936]
Veü de la Plana [Castelló de la Plana, 1916]

Vicent Tomàs i Martí (València, 1898 - Artana, 1924).

Metge, agitador polític i escriptor. Des dels setze anys va militar en la Joventut Valencianista. A partir de 1918, participà en l'engendrament de l'Agrupació Escolar Nacionalista, Nostra Parla de València i l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana.

El desencís amb el feble valencianisme urbà el va portar a crear la Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes del Reialme de València (1919-1923) per posar en relació els activistes isolats i dur el seu missatge reivindicatiu a l'ambient rural —dominat per la crisi i pel caciquisme— a través d'una publicació mensual, *El Crit de la Muntanya* (1922-1923).

Fou autor d'una àmplia i interessant obra periodística de caire polític i cultural, i també de diverses novel·les breus, la meitat de les quals continuen inèdites.

Òscar Pérez Silvestre (Eslida, 1973)

Tècnic lingüístic i investigador. Des del 1995 desplega una intensa investigació en camps com la literatura, la història social de la llengua, la biografia, la cultura tradicional i la història del seu poble i de la serra d'Espadà.

És autor, entre d'altres, dels llibres *Paraula de la terra* (1997), *Aproximació a la història de la JARC* (1998), *Seidia* (2000 i 2021), *Josep Francesc Boix Senmartí. El mestre que estimava la natura i la poesia* (2020), *Estudis lingüístics sobre Nules: d'Alcover a Griera* (2022), *La Breu instrucció de la doctrina cristiana de Carles Salvador i Mn. Eloi Ferrer* (2022) i *Secrets d'Espadà* (2024).